

ΤΟ ΔΟΚΙΜΙΟ ΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΙΔΟΣ:
Β'. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΟΚΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑΣ
(ΣΥΜΒΑΤΙΚΟ ΟΡΙΟ: ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΓΕΝΝΗΜΕΝΟΙ ΠΡΙΝ
ΑΠΟ ΤΟ 1900)¹

Ἐάν διεθνῶς τὸ δοκίμιο εἶναι λογοτεχνικὸ εἶδος παραμελημένο ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ ἐπιστήμη (ἔχι ὅμως καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς λογοτέχνες ποὺ τὸ ὑπηρετοῦν),² στὴν Ἑλλάδα ἐμφανίζεται ἔχι μόνον παραμελημένο ἀπὸ τὴν φιλολογία ἀλλὰ καὶ παρεξηγημένο μέσα στὸν ἴδιο τὸν χῶρο τῆς λογοτεχνίας. Μελέτες ἢ ἄλλα κείμενα, ποὺ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὰ λογοτεχνικὰ εἶδη (χρονογραφήματα, προσωπικοὶ στοχασμοί, ἀκόμη καὶ βιβλιοκρισίες ἢ γραπτὰ πολιτικῆς καὶ ἄλλης περιστασιακῆς ἀρθρογραφίας) συχνὰ παρουσιάζονται ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς συγγραφεῖς τοὺς ὡς “δοκίμια”.³ Μεταξὺ τῶν μελετητῶν, ἐξ ἄλλου, ἐνδημεῖ ἡ τάση νὰ ὀνομάζουν δοκίμια κείμενα ποὺ δὲν χαρακτηρίζονται δοκίμια ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τοὺς. Στὴ μελέτη μας αὐτή, θὰ δεχθοῦμε ὅτι μιὰ τέτοια μέθοδος δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἔγκυρες διαγνώσεις, ὅπως θὰ δοῦμε.

Ἡ κατάχρηση τοῦ ὅρου εἶναι πράγματι τόσο ἐκτεταμένη, ὥστε νὰ δη-

1. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο ἀπὸ τέσσερα αὐτοτελῆ τμήματα εὐρύτερης ἐργασίας, τὸ πρῶτο (Α') Μέρος τῆς ὁποίας δημοσιεύθηκε στὴ *Νέα Ἑστία*, τόμ. 143, τεύχ. 1701 (15 Μαΐου 1998), σελ. 680-695, ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ δοκίμιο ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος. Α. Τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρίσμου. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα καὶ ἀνάπτυξη στὴ δυτικὴ Εὐρώπη».

2. Γιὰ τὴν ἴδρυσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ δοκιμίου στὴ δυτικὴ Εὐρώπη βλ. ὁ.π., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ ξενόγλωσσον βιβλιογραφία.

3. Κατὰ τὸν διακεκριμένο μυθιστορηματογράφον καὶ δοκιμιογράφον Τάσον Ἀθανασιάδην, αὐτὸ συμβαίνει διότι ὀρισμένοι συγγραφεῖς θεωροῦν πρὸς «κολακευτικὸν» τὸν χαρακτηρισμὸν «δοκίμιο», ἀκόμη καὶ γιὰ κείμενα τὰ ὁποῖα, στὴν καλύτερη περίπτωσιν, εἶναι φιλογολικῆς μελέτης — ἀπὸ συνομιλία τοῦ κ. Ἀθανασιάδην μετὰ τὸν γράφοντα, 22.5.1998, γιὰ τὴν ὁποία εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἀθανασιάδην.

μιουργείται στὸν μελετητὴ τὸ εὐλογο ἐρώτημα ἂν ἀκόμα καὶ ἡ ἀπλὴ χρῆση τοῦ ὅρου δοκίμιο γιὰ ὀρισμένα κείμενα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι φιλολογικὰ ὀρθή. Ἰσοδύναμο μὲ αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα ἂν στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξαν οἱ συγγραφεῖς ἐκεῖνοι μὲ τὸ ὕψος τῆς μόρφωσης, τὸν πλοῦτο ἰδεῶν, τὸ ἀνοιχτὸ καὶ ἀνήσυχο πνεῦμα καὶ τὸ δουλεμένο ὕφος,⁴ γιὰ νὰ γράψουν δοκίμια. Προκειμένου νὰ δοθεῖ ἐδῶ ἀπάντηση σὲ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, θὰ χρειαστεῖ προηγουμένως μία συνοπτικὴ σάρωση κειμένων τῆς ἐλληνικῆς στοχαστικῆς πεζογραφίας, κατὰ τὴν ὁποία θὰ ἀναδειχθοῦν οἱ σταθμοὶ ἐνσυνείδητης ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικῆς ἀναγνωρίσιμης δοκιμιογραφίας. Ἐτσι, διεξερχόμενοι πεζὰ κείμενα ἔκφρασης προσωπικοῦ στοχασμοῦ (χρονολογικῶς) τῶν Μοισιόδακτος, Καταρτζῆ, Σολωμοῦ, Κοραῆ, Πολυλά, Ροῦδη, Πάλλη, Ψυχάρη, Παλαμᾶ, Γιαννόπουλου, Δραγούμη, Σπύρου Μελά, Βάρναλη, Σικελιανοῦ, Ἀποστολάκη, Φώτου Πολίτη, Ἀγρα, Σεφέρη, Πέτρου Χάρη, Θεοτοκά, Τερζάκη, Ἑλύτη, Τάσου Ἀθανασιάδη, Λορεντζάτου, Σαββίδη, καὶ ἄλλων — ἂν καὶ ὄχι μὲ τὴν αὐστηρὴ χρονολογικὴ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία τοὺς μνημονεύσαμε ἐδῶ —, θὰ προσέξουμε ὅτι σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα θὰ πάrouμε θετικὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δοκιμιογραφικοῦ ἔργου. Θὰ δοῦμε, δηλαδή, ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω κείμενα μποροῦν μὲν νὰ χαρακτηρισθοῦν “δοκιμιοειδῆ” ἢ “προ-δοκιμιακά”, λόγῳ ἐπιμέρους γνωρισμάτων δοκιμιακοῦ λόγου ποὺ παρουσιάζουν, ὄχι ὅμως ἀκόμα — πρὶν τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ — ἔρτια δοκίμια. Γιὰ λόγους οἰκονομίας τυπογραφικοῦ χώρου, στὸ Δεύτερο τοῦτο (Β') τμῆμα τῆς μελέτης μας γιὰ τὸ δοκίμιο εἶναι βέβαια πρακτικῶς ἀδύνατον (καὶ θὰ ἦταν ἐπιπλέον καὶ ἀλαζονικὸ) νὰ θεωρήσουμε πῶς θὰ περιλάβουμε ὅλους τοὺς παραπάνω συγγραφεῖς, καὶ γι' αὐτὸ συμβατικὰ θὰ θέσουμε ὡς *terminum ante* τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα (1900) καὶ θὰ ἐξετάσουμε τοὺς συγγραφεῖς τοὺς γεννημένους πρὶν ἀπὸ τὸ 1900. Συγγραφεῖς τῆς ἐπόμενης περιόδου, ποὺ συμπίπτει κιόλας νὰ ἀνήκουν στὴ λεγόμενη “γενιὰ τοῦ '30” (Σεφέρης κ.ἐξ.), θὰ ἐξετασθοῦν σὲ ἓνα ἐπόμενο, τρίτο (Γ') τμῆμα τῆς μελέτης μας, ὅπου θὰ ὑπάρχει, ἐλπίζω, ὡς καὶ γιὰ μιὰ ἀναφορά στὸ πρόβλημα τῆς διδασκαλίας τοῦ δοκιμίου στὴ μέση ἐκπαίδευση. Ὅπως θὰ δοῦμε μάλιστα, ὁ χρονισμὸς αὐτὸς θὰ ἀποδειχθεῖ ὄχι ἀπλὰ συμβατικὸς, καθὼς ὁ 18ος καὶ ὁ 19ος αἰῶνας, πλὴν λίγων λαμπρῶν ἐξαιρέσεων, ἀποτελοῦν περίοδο προετοιμασίας γιὰ τὴ νεοελληνικὴ δοκιμιογραφία, πρὶν ἀπὸ τὴν συστηματικὴ ἀξιοποίηση τοῦ δοκιμίου ἀπὸ τὴ “γενιὰ τοῦ '30”.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅσα συνέβησαν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, τὸ δοκίμιο στὴν Ἑλλάδα φαίνεται πῶς συνδέθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς μὲ τὴ διανοητικὴ δραστη-

4. Αὐτά, κατὰ τὸν Τάσο Ἀθανασιάδη, εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι συστατικοὶ ὅροι γιὰ τὸ δοκίμιο, ὁ.π.

ριότητα της λογοτεχνικής κριτικής. Γενικά, όμως, κριτική μπορεί να άσκειται με ένα ευρύ φάσμα ειδών πεζογραφίας, συμπεριλαμβανομένου και του δοκιμίου. Τα είδη αυτά μπορεί να προάγουν κυρίως τὸν προσωπικὸ στοχασμὸ ἢ κυρίως τὴν πολεμική. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἰδεολογικῶς ἀστράτευτα, κουβεντιαστά ἢ, σὲ διαφορετικὴ περίπτωσι, στρατευμένα σὲ συγκεκριμένη ὑπόθεσι, μὲ στόχο νὰ προβάλλουν τὴν ἐγκυρότητα μιᾶς θέσεως. Μπορεῖ, τέλος, νὰ εἶναι κείμενα ἐπικαιρικά, μὲ ἀναφορὲς σὲ ζῶντα πρόσωπα καὶ σὲ γεγονότα τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέα, ἢ νὰ μὴν περιέχουν τέτοιες ἐπικαιρικὲς ἀναφορὲς. Ἐπομένως, ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ δὲν θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμο τῆς δοκιμιογραφίας, καθόσον ἡ πρώτη εἶναι μία εὐρύτερη διανοητικὴ δραστηριότητα καὶ ἡ δεύτερη εἶναι ἄσκηση συγκεκριμένου λογοτεχνικοῦ εἵδους,⁵ μέσω τοῦ ὁποῖου μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὑπηρετοῦνται καὶ σκοποὶ διαφορετικοὶ ἀπὸ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Δὲν σημαίνει, μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι κάθε κείμενο λογοτεχνικῆς κριτικῆς εἶναι αὐτομάτως καὶ δοκίμιο.

Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ στὴ χώρα μας δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἀποκλειστικὰ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα. Σὲ ἀντίθεσι, καὶ πάλι, μὲ τὰ εἰωθότα ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ὅπως π.χ. τῆς Βρετανίας, ὅπου ἡ βιβλιοκριτικὴ νοεῖται πλέον διαχωρισμένη ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ καὶ ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ κριτικὴ, στὴ χώρα μας φιλολογία, δημοσιογραφία καὶ ἐρασιτεχνία δὲν θεωρήθηκαν ποτὲ ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ κριτικοῦ λογοτεχνίας. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ χώρες, στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη, ὅπου παρατηρεῖται παρόμοια ὁσμωσι δραστηριοτήτων.⁶ Ἴσως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται σὲ μία διαφορετικὴ αἴσθησι τῶν ὁρίων μεταξὺ λογοτεχνικῶν εἰδῶν καὶ δραστηριοτήτων στὴ Βρετανία ἀπ' ὅ,τι στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη.⁷ Πάντως, θὰ διαπιστώσουμε ἐδῶ ὅτι, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχει εὐδιάκριτὴ μία παράδοσι λογοτεχνικῆς κριτικῆς, κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ καὶ γιὰ τὸ δοκίμιο. Αὐτὸ ποῦ

5. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς συγχύσεως μεταξὺ λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ δοκιμιογραφίας, πρβλ. καὶ Auer 59· E. R. Curtius στὸ Berger 84· E. Keller στὸ Roloff 1977i, 121. Ἡ διάκρισι ἀγνοεῖται ἀπὸ τὸν Hartman, *passim*.

6. Πρβλ. π.χ. Berger 173, γιὰ ἀνάλογα φαινόμενα στὴν «Literarkritik» τῆς Γερμανίας.

7. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχω εἰδικὰ στὸ νοῦ μου τίς μὴ φιλολογικὲς ἐκδόσεις τῆς πεζογραφίας πολλῶν γάλλων συγγραφέων, φαινόμενο ποῦ ἐκδηλώνεται ὀξύτερα στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ πεζογραφία τοὺς περιλαμβάνει καὶ ἀφηγηματικὰ καὶ κριτικὰ ἔργα. Μιὰ ἰδιαίτερα ἀτυχὴς τέτοια περίπτωσι εἶναι ἡ ἐκδοσι τῶν «Ἀπάντων» (*Oeuvres Complètes*) τοῦ André Gide, στὴν σειρὰ NRF τῶν ἐκδόσεων Gallimard, ἀπὸ τὸν L. Martin-Chauffier, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία ὑποτίθεται τοῦ ἴδιου τοῦ Gide, χωρὶς ὅμως κανενὸς εἵδους τάξη (χρονολογικὴ, εἰδολογικὴ) οὔτε κατηγορίες ταξινόμησε, παρὰ μόνο ἀσαφεῖς τίτλους ὅπως «Divers» ἢ «Articles de Critique».

μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια είναι ότι, συχνά, η λογοτεχνική κριτική έδινε σε πολλούς συγγραφείς μας το πρόσχημα να εκφράσουν τις προσωπικές τους απόψεις και επί ευρύτερων πολιτιστικών και κοινωνικών θεμάτων. Έτσι, από την αύστηρά λογοτεχνική κριτική πολλοί επέκτειναν σε έκφραση προσωπικών τους θέσεων ευρύτερα, όποτε, μέσα από την αντανάκλαση του γράφοντος "εγώ" στο κείμενό του, άνοιγόταν ο δρόμος προς την κοινωνική κριτική και, ακόμη ευρύτερα, προς τη δοκιμιακή γραφή.⁸ Ωστόσο, δέν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο πρωταρχικός σκοπός ενός δοκιμίου είναι η άσκηση τών διανοητικών δυνάμεων και εκφραστικών δυνατοτήτων του συγγραφέα του, και μόνο δευτερευόντως ή περιστασιακά ή λογοτεχνική, π.χ., ή ή κοινωνική κριτική.

Η εικόνα του ήλιοτρόπιου έρχεται στο νοῦ μας, καθώς παρατηρούμε τη βαθμιαία προσέγγιση της προ-δοκιμιακής και δοκιμιο-ειδούς στοχαστικής νεοελληνικής πεζογραφίας προς τις συμβάσεις του ευρωπαϊκού δοκιμίου. Αύ- τες οι συμβάσεις παραδοσιακά περιελάμβαναν τη σχετικά περιορισμένη έκτα- ση, την ενιαία δημοσίευση, τόν συνεχή εірμό σκέψης, το έλαφρύ, ιδεολογικά άδέσμευτο, κουβεντιαστό και περιπατητικό ύφος, καθώς και μία μετριοπαθή προβολή του "εγώ" του γράφοντος. Αύτη την άργή, προσεγγιστική κίνηση της νεοελληνικής μη άφηγηματικής πεζογραφίας προς το δυτικοευρωπαϊκό δοκίμιο θά παρατηρήσουμε έδῶ, από την πλευρά, άς πούμε, του ήλιοτρόπιου. Στην συνοπτική έπισκόπηση νεοελληνικών κειμένων λογοτεχνικής, κοινωνι- κής και στοχαστικής κριτικής, που ακολουθεί, θά προσπαθήσουμε, κατά το δυνατόν, να έπισημαίνουμε την άκριβή ειδολογική ταυτότητά τους. Τά κρι- τήρια για το έαν μπορούν να συμπεριληφθούν ή να συσχετισθούν με το λογο- τεχνικό είδος του δοκιμίου είναι δύο είδων. Πρώτα, ο βαθμός αυτόσυνειδη- σίας του εκάστοτε συγγραφέα ως δοκιμιογράφου, που μπορεί να άντανακλάται και στόν τίτλο ή στόν υπότιτλο μιάς συλλογής του,⁹ άλλά κυρίως σε ρητές

8. Ένας γερμανός θεωρητικός περιγράφει αυτό το φαινόμενο με τούς έξης όρους: «Die literarische Kritik sich ausgeweitet und vertieft hat zu einer Kritik höheren Grades, die man Lebenskritik nennen könnte», και συγκαταλέγει έν συνεχεία το σύγ- χρονο δοκίμιο μεταξύ τών ειδών της «Lebenskritik» (E. R. Curtius στο Berger 84).

9. Η άποψη ότι είναι δυνατόν ένας δημιουργός να έχει συγγράψει δοκίμια "χωρίς να το ξέρει" είναι, κατά τη γνώμη μου, άποψη αυθαίρετη και κηδεμονευτική. Μ' άλλα λόγια, το να όνομάζει ένας λογοτέχνης το κείμενό του "δοκίμιο" είναι μία θετική πράξη, την άκριβεια της όποιας μπορεί κατόπιν να έλεγξει ο φιλόλογος έρευνήτης. Τό να μην όνομάζει όμως ο λογοτέχνης το κείμενό του δοκίμιο, ή ρητά να το όνομάζει κάτι άλλο, και ο φιλόλογος, άγνώστως το κείμενο, να το "βαπτίζει" δοκίμιο και να άναχρητεί, έν συνεχεία, δοκίμια "μεταμφιεσμένα" σε κάποιο άλλο είδος, είναι τουλάχιστον ύποτιμητικό για τόν μελετώμενο λογοτέχνη.

κειμενικές μνείες που μαρτυρούν επίγνωση, εκ μέρους του, της δοκιμιακής παράδοσης (λ.χ. αυτο-χαρακτηρισμοί των ιδίων του των κειμένων ως «δοκιμίων», ρητή ή έμμεση αναγνώριση κάποιου δοκιμιακού προηγούμενου όπως του Montaigne, του Bacon ή άλλου δοκιμιογράφου). Το δεύτερο κριτήριο είναι η τήρηση όρισμένων συμβάσεων στη μορφή, στο ύφος και στις περιστάσεις δημοσίευσης αυτών των κειμένων, όπως οι συμβάσεις αυτές καθιερώθηκαν από τους πρώτους διδάξαντες του είδους (Montaigne κ.έξ.). Σε ό,τι αφορά το δοκίμιο, οι συμβάσεις περιγράφηκαν στο πρώτο (Α'), "ιδρυτικό" μέρος αυτής της μελέτης,¹⁰ όπου δόθηκε επίσης, για πρώτη φορά στην Νέα Έλληνική Φιλολογία, ένας όρισμός του λογοτεχνικού είδους του δοκιμίου και προτάθηκε η ίδρυση κλάδου Δοκιμιολογίας, με συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο. Από θεματικής πλευράς, συνοψίζουμε, ένα τυπικό δοκίμιο ασχολείται (α) με γενικές ανθρώπινες αλήθειες και αξίες (ἀρετές και ἀτέλειες, καλλιτεχνικά, ηθικά, θρησκευτικά, ιδεολογικά ερωτήματα γενικού ενδιαφέροντος), (β) με προσωπικές, υποκειμενικές αλλά νηφάλιες διαπιστώσεις του συγγραφέα, και (γ) με την αυτο-προσωπογραφία και αυτο-περιγραφή ενός λογοτεχνικά προβαλλόμενου "εγώ". Αποφεύγει όμως να εμπλέκεται σε πολεμικές και αντιδικίες, κρατώντας ιδίως αποστάσεις από πολιτικούς, θρησκευτικούς, φιλοσοφικούς δογματισμούς, τη φιλολογία και τις άλλες συστηματικές επιστήμες, ενώ δεν προσκολλάται σε συγκεκριμένα κείμενα και πρόσωπα, παρά τα χρησιμοποιοεί φευγαλέα (με παραθέματα-παραδείγματα ή ιστορικές αναδρομές) ή ως αφορμές για ευρύτερο προβληματισμό. Δεν μπορεί άρα το δοκίμιο να είναι, λ.χ., φιλοσοφική πραγματεία, ούτε μανιφέστο για προπαγάνδα υπέρ κάποιων θέσεων του συγγραφέα, και δεν μπορεί επίσης να ασκεί στενά και μόνο λογοτεχνική κριτική ή λεπτομερειακή φιλολογική ανάλυση, ούτε πάλι να δεσμεύεται από την επικαιρότητα, όπως λ.χ. το χρονογράφημα. Το δοκίμιο, όπως μάς το δίδαξαν οι ιδρυτές του και οι θεωρητικοί του είδους, είναι γενικά λιγότερο "περί άλλωτριών" και περισσότερο περί του λογοτεχνικού έαυτού (προσώπου ή, μάλλον, προσωπείου) του ίδιου του συγγραφέα.

Γενικά, όταν το πρώτο από τα δύο κριτήρια που αναφέραμε νωρίτερα (αυτοσυνειδησία δοκιμιογράφου) εκπληρώνεται στα υπό μελέτη κείμενα, τότε εκπληρώνεται και το δεύτερο (ένδο-κειμενικές ενδείξεις ένταξης στη δοκιμιακή παράδοση), ενώ αντίστροφα, όταν το δεύτερο δεν πληροῦται, τότε δεν πληροῦται επίσης το πρώτο. Με άλλα λόγια, όταν ένας συγγραφέας ονομάζει ο ίδιος τα κείμενά του «δοκίμια», τότε γενικά προσπαθεί να τηρεί την παραδοσιακή μορφή και τον τρόπο δημοσίευσης του δοκιμίου, αλλά όταν τα κεί-

10. Όπου και στην σημ. 1.

μενά του προφανώς δὲν συμμορφώνονται μὲ τὶς παραδοσιακὲς συμβάσεις, τότε καὶ ὁ συγγραφέας ἀποφεύγει γενικὰ νὰ τὰ προσφέρει ἢ νὰ τὰ χαρακτηρίσει ὡς δοκίμια. Πάντως, γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς τῆς μελέτης, τὰ δύο κριτήρια ποὺ προαναφέραμε θὰ πρέπει, στὰ κείμενα ποὺ θὰ διεξέλθουμε, νὰ πληροῦνται ἀμφοτέρωθεν καὶ ταυτοχρόνως. Ἔτσι, ὅταν ἓνας συγγραφέας ἀπλᾶ χαρακτηρίσει τὰ κείμενά του δοκίμια στὸν τίτλο ἢ στὸν ὑπότιτλο τοῦ ἔργου του, ἐμεῖς δὲν θὰ θεωρήσουμε αὐτό του τὸν χαρακτηρισμὸ δεσμευτικὸ γιὰ νὰ τὰ κατατάξουμε στὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου. Θὰ δοῦμε, πράγματι, σὲ τί παραπλανητικὲς κρίσεις μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀδηγηθεῖ ἀκολουθώντας αὐτὴ τὴν τάση. Θυμίζουμε τὸ φαινόμενο κατάρχεισης τοῦ ὅρου “δοκίμιο” στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ εἴδους μέχρι σήμερα, γιὰ τὸ ὅποιο κάναμε λόγο στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Ὅταν, ἐξ ἄλλου, ὁ συγγραφέας δὲν ὀνομάζει ὁ ἴδιος τὰ κείμενά του δοκίμια, ἐπειδὴ φανερά δὲν συμμορφώνονται μὲ τὶς παραδοσιακὲς συμβάσεις τοῦ εἴδους, τότε θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε ποιά ἦταν τὰ ἐπιμέρους ἐκεῖνα χαρακτηριστικὰ ποὺ ὀδήγησαν —ἢ παρεπλάνησαν— τοὺς μελετητὲς νὰ θεωρήσουν ἐκεῖνα τὰ κείμενα δοκίμια.

Σὲ παλαιότερες φάσεις τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας δὲν ἐπρόκειτο στ’ ἀλήθεια γιὰ κατάρχειση, παρ’ ὅτι ὁ σημερινὸς δοκιμιολόγος δὲν θὰ θεωρήσει ἴσως δοκίμια πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ τότε παρουσιάζονταν ὡς τέτοια. Ἀπλᾶ, ὁ ὅρος “δοκίμιο” δὲν δήλωνε ἀκόμη σταθερὰ ἓνα συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ εἶδος, ὅπως τὸ δήλωνε ἀργότερα, μὲ τὴν πλήρη συνειδητοποίηση καὶ πραγματοποιήση τῆς ἀντιστοιχιστῆς του πρὸς τὸ γαλλικὸ «essai» ἢ τὸ ἀγγλικὸ «essay». Ἔτσι, ἐνῶ τὸ 1768 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις φαίνεται ὅτι ἦταν ἐκεῖνος ποὺ πρωτοχρησιμοποίησε τὸν ὅρο «δοκίμιο» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «essai»,¹¹ παρέχοντας στὸν κατοπινὸ μελετητὴ ἕναν *terminum post quem* γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς προσέγγισης τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας πρὸς τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ δοκίμιο, ὥστόσο πολὺ ἀργότερα ἀκόμα, τὸ 1851, ὁ Πέτρος Βράιλας-Ἀρμένης τιτοφοροῦσε μίαν φιλοσοφικὴ πραγματεία 285 σελίδων (ὑποδιακριμένη σὲ 19 κεφάλαια) *Περὶ πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν* δοκιμίων (δικῆ μου υπογράμμιση). Βέβαια, ἤδη ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα» αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα (π.χ. σελ. ε': «τὰ ἀσθενῆ αὐτὰ δοκίμια») μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι ἀντιλαμβάνονταν τὸ καθεὶνα ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ βιβλίου του ὡς ἓνα δοκίμιο.¹² Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ

11. Στὴ μετάφραση, ἀπὸ τὸν Βούλγαρι, τοῦ δοκιμίου τοῦ Voltaire *Essai historique et critique sur les dissensions des Eglises de Pologne* ὡς «Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἑκκλησίαις τῆς Πολωνίας [sic] δοκιμίων ἱστορικῶν καὶ κριτικῶν».

12. Πρβλ. Screech xlv, γιὰ τὴν ἐννοιολογικὴ σχέση μετὰξὺ δοκιμίου καὶ κεφαλαίου στὴν συλλογὴ δοκιμίων τοῦ Montaigne.

πραγματεία 388 σελίδων *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, πού εἶχε δημοσιευθεῖ τὸ 1834 ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Φιλήμονα, καὶ ὑποδιαιρεῖτο σὲ 9 κεφάλαια. Στὸ κείμενο τῶν «Προλεγομένων» τοῦ Φιλήμονος, πάντως, ἀνιχνεύονται καὶ κάποιες ἐνδείξεις δοκιμογραφικῆς συνειδητοποίησης, ὅπως ἐπίγνωση τοῦ συγγραφέα γιὰ ἀτέλειες τοῦ ἔργου (σελ. κ'), ἀναφορὰ στὶς περιβάλλουσες «περιστάσεις» (σελ. λα'), κ.ο.κ.¹³ Εἶναι λοιπὸν σαφές ὅτι, τουλάχιστον κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς γνωριμίας τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸ νέο λογοτεχνικὸ εἶδος, δὲν εἶχε ἀποκρυσταλλωθεῖ τὸ πλήρες σημασιολογικὸ του περιεχόμενο.

Ἀνιχνεύοντας τὶς ἀπαρχές τοῦ νεοελληνικοῦ δοκιμίου, ἀνατρέχουμε σὲ κείμενα ὅπως ἡ *Ἀπολογία* (1780) τοῦ Ἰώσηπου Μοισιῶδακος, ἔργο πού προβλήθηκε ἐνίοτε ὡς «τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ δοκίμιο».¹⁴ Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ ἰσχυρισμὸς φαίνεται πιθανός. Καὶ ὁ ἰδρυτὴς τοῦ λογοτεχνικοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου, Michel de Montaigne, συνέγραψε ἐκτενὲς δοκίμιο μὲ τίτλο «*Apologie de Raimond Sebond*»,¹⁵ ὅπου υπεράσπιζε τὸ ἔργο τοῦ Καταλανοῦ θεολόγου Raymond Sebon *Theologia Naturalis* (α' ἡμισυ 15ου αἰ.), τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Montaigne εἶχε μεταφράσει στὴ γαλλικὴ (1569). Ὁ παραλληλισμὸς μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο κειμένων θὰ μπορούσε ἴσως νὰ προσφέρει ἰδέες σὲ μία εἰδικὴ σχετικὴ ἔρευνα, ὅχι μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ τίτλου τοῦ ἔργου τοῦ Μοισιῶδακος,¹⁶ ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς συγκεκριμένες ἀπόψεις πού, ἐνδεχομένως, ἐμφανίζονται καὶ στὰ δύο κείμενα.¹⁷ Διότι, ἀσχέτως ἀν ὁ Μοισιῶδαξ εἶχε διαβάσει τὸ δοκίμιο τοῦ Montaigne, πρέπει νὰ ἦταν ἐνήμερος γιὰ τὶς ἐπιπλέον σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις τοῦ ὅρου «*apologie*» στὴ γαλ-

13. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα φιλοσοφικῶν διατριβῶν πού θὰ θεωροῦνταν σήμερα ὑπερβολικὰ ἐκτεταμένες γιὰ νὰ χαρακτηρισθοῦν δοκίμια, βλ. Δημαρᾶ 1956, σελ. 261-262.

14. Ἄ. Ἀγγέλου, στὸ σημείωμά του γιὰ «Τὸ ἔργο» καὶ στὸν ὑπότιτλο (σελ. ιγ') τῆς Εἰσαγωγῆς του ὡς ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως τῆς *Ἀπολογίας* στὴ σειρὰ «Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη», (πρώην) Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1992 (1976). Δὲν δίνεται παραπέρα τεκμηρίωση τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς *Ἀπολογίας* ὡς δοκιμίου.

15. Michel de Montaigne *Essais*, 11.12.

16. Ἔτσι, «ἀπολογία» δὲν σημαίνει μόνον «ἀπόκριση σὲ συγκεκριμένες κατηγορίες, [...] υπεράσπιση τῆς ἀθωότητάς του [...] συνηγορία, παράλληλα, γιὰ τὶς ἰδέες πού πρεσβεύει» (Ἀγγέλου, ὅπου καὶ στὴν σημ. 14, σελ. νβ'), ἀλλὰ ἐπίσης, ἀπὸ τὴ γαλλικὴ χρῆση, «*apologie*», καὶ ἐγκωμιαστικὸ ἔπαινο, ἀκόμα καὶ πανηγυρικὴ ὑποστήριξη.

17. Π.χ., ἀπόηχος τῆς ἀποφῆς τοῦ Montaigne «*Tout ce qui nous semble estrange, nous le condamnons, et ce que nous n'entendons pas*» ἀπὸ τὸ «*Apologie de Raimond Sebond*» (σελ. 195) ἴσως νὰ ἐμφανίζεται στὴν πρώτη κιόλας πρόταση τοῦ Προλόγου τοῦ Μοισιῶδακος στὴν *Ἀπολογία* του: «Ἰδοὺ ἐν πόνημα πάντως, τὸ ὁποῖον, ὅσον εἶναι νεοφανές, τοσοῦτον εἶναι ἀσύνηθες» (σελ. 3).

λική. Σὲ μία δεύτερη ματιά, ὅμως, προσεκτικότερη, δὲν θὰ πρέπει κανεὶς νὰ παραγνωρίσει τὶς σημαντικὲς διαφορὲς, μορφικὲς καὶ οὐσιαστικὲς, μεταξὺ τῆς Ἀπολογίας τοῦ Μοισιόδακος καὶ τοῦ εἵδους τοῦ δοκιμίου. Μορφικὰ κατ' ἀρχὴν, ὁ ἴδιος ὁ Ἰώσηπος ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται στὸ ἔργο του ὡς «βιβλίον», αὐτόνομο δηλαδὴ δημοσιευμένον τόμο καὶ ὅχι τιτλοφορημένο κείμενο ἐνταγμένο σὲ μιὰ συλλογὴ δοκιμίων. Δεύτερον, ὅπως καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσης τῆς Ἀπολογίας σημειώνει, «ὁ τίτλος αὐτὸς θὰ στεγάζει καὶ ἄλλα κείμενα (ἐκθέσεις, θὰ τὰ χαρακτηρίσει [ὁ Μοισιόδαξ]) μὲ ἐπιθετικὸ χαρακτηριστήρα»,¹⁸ ἐνῶ ἄλλοι ἡ Ἀπολογία χαρακτηρίζεται («ἔργο πολεμικῆς» καὶ «μαχητικὸ κείμενο».)¹⁹ Τέτοια γνωρίσματα πολεμικῆς δὲν συνάδουν μὲ τὴν παραδοσιακὰ χαλαρὴ καὶ ἀβίαστη διάθεση τοῦ δοκιμίου. Τρίτον, τὰ κείμενα τῆς Ἀπολογίας πλαισιώνονται ἀπὸ 130 περίπου σημειώσεις, τῶν ὁποίων οἱ ἐκτενέστερες εἶναι καθ' ἑαυτὰς μικρὲς πραγματεῖες — φαινόμενο ἀσυνήθιστο σὲ τυπικὸ δοκίμιο. Πέρα ἀπὸ τὶς μορφικὲς διαφοροποιήσεις, ἡ Ἀπολογία ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ αὐτο-υπεράσπιση τοῦ Μοισιόδακος σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὶς συγκεκριμένους κατηγορίες πού δέχθηκε γιὰ τὴ διδασκαλία του στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου,²⁰ καὶ ὅχι υπεράσπιση, αἰφνης, τοῦ ἔργου κάποιου ἄλλου συγγραφέα, ἐπ' εὐκαιρία τοῦ ὁποίου ὁ Μοισιόδαξ θὰ ἐπεκτείνονταν (ὅπως ὁ Montaigne) καὶ σὲ γενικότερα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου ἢ σὲ παρατηρήματα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Ἀπολογία, πολὺ στενὰ δεμένη μὲ τὶς περιστάσεις πού τὴν γέννησαν, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει τὸ ἀποστασιοποιημένο ἐκεῖνο ὕψος τῆς ματιᾶς τοῦ δοκιμιογράφου. Ἄν λοιπὸν παραμερίζαμε τὶς παραπάνω διαφοροποιήσεις, καθὼς καὶ τὸ γεγονός τῆς παντελοῦς ἀπουσίας ἐνδείξεων συνειδητῆς, δηλαδὴ ἐγνωσμένης, δοκιμιογραφίας ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Μοισιόδακος, τότε φυσικὰ δὲν θὰ εἴχαμε κανένα πρόβλημα νὰ δοῦμε καὶ τὴν Ἀπολογία του ὡς δοκίμιο.

Τὰ Σχέδια (1783) τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ (ἡ Φωτιάδη, περ. 1730-

18. Ἔτσι, ὁ Μοισιόδαξ παραθέτει ἐπίσης (σελ. 49 κ.ἐξ.) αὐτοῦσια τὰ κείμενα τῶν παρὰ δόσεων του στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου («ἐν τῷ κατὰ Ἰάσιον σχολείῳ») — ἓνα ὁπωσδήποτε ἐξω-δοκιμιακὸ μορφικὸ γνώρισμα τῆς Ἀπολογίας.

19. Ἀ. Ἀγγέλου, Εἰσαγωγή, σελ. νβ' καὶ ιη', ἀντίστοιχα.

20. Ἀπολογία, σελ. 46: «Μόλις ἐποίησα ἀρχὴν τῆς παραδόσεως, καὶ παρευθὺς αἱ μαγανναεῖαι ἤρξαντο πολυτρόπως νὰ συρράπτονται κατ' ἐμού. [...] Ὅμνυμι τὸν Θεὸν αὐτόν, πὼς δὲν εἶναι μῆτε ὑπερβολὴ φιλοτιμίας, μῆτε ἐπιθυμία ἐκδικήσεως ἧτις μὲ ἐκίνησε νὰ κατατολήσω τὴν παρούσαν ἀπολογίαν, ἀλλὰ ἀπλῶς ἡ σύστασις τῆς ἀναξιώτατα πασχούσης ὑπολήψεώς μου, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἐγὼ κατηνάλωσα τὸ ἄνθος ὅλον τῆς ἡλικίας μου, [...]». Ὁ τόνος αὐτὸς προσωπικῆς ἀντιδικίας ἀπομακρύνει τὴν Ἀπολογία ἀπὸ τό, κατὰ κανόνα, ἄνετο καὶ ἀβίαστο ὕψος τοῦ δοκιμίου.

1807) ἀκολούθησαν χρονολογικῶς τὴν Ἀπολογία τοῦ Μοισιούδακος. Γιὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, «μὲ τὸν ὅρο σχέδιο, [...] ὁ Καταρτζῆς εἶναι φανερό ὅτι προσπαθεῖ νὰ ἐνοφθαλμίσει στὴν γλῶσσα του τὴν ἔννοια *essai, essay*. αὐτὸ πού ὀνοματίστηκε νωρίτερα, ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, *δοκίμιο*, ὅπως καὶ ἐπεκράτησε. [Ἑποσ.μ. 3:] Ὁ Σεφέρης ἐπρόκρινε τὸ *δοκιμή*».²¹ Βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Καταρτζῆς δὲν πρότεινε ποτὲ τὰ κείμενά του ὡς «δοκίμια»,²² ὅπως ἴσως θὰ μποροῦσε, ἐφόσον εἶχε προηγηθεῖ ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὅρου μὲ αὐτὴ τὴν σημασία ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι, τοῦ ὁποῦ τοῦ ἔργα εἶχε μάλιστα σαφῶς ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Καταρτζῆς, ὅπως καὶ ὁ Μοισιούδαξ.²³ Ἄρα, δὲν εἶναι καθόλου «φανερὸ», καὶ μάλιστα χωρὶς παραπέρα τεκμηρίωση, ὅτι ὁ Καταρτζῆς «προσπαθεῖ», μὲ τὸν ὅρο «σχέδιο», πού χρησιμοποιεῖ, νὰ δηλώσει «δοκίμια». Ὅσο γιὰ τὴν ἐξίσωση τῶν ὅρων «δοκίμιο» καὶ «δοκιμή» ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ, ἔχω δεῖξει ἄλλοις²⁴ πὼς εἶναι μᾶλλον ἀβασάνιστη, μὲ δεδομένη τὴν πολυσημία τοῦ ὅρου *δοκιμῆς* ὡς τίτλου τὸν ὁποῖο ὁ Σεφέρης ἐπέλεξε τελικὰ γιὰ τὴ συλλογὴ του. Ἀλλὰ, γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὰ «σχέδια» τοῦ Καταρτζῆ, τὸ φανερό εἶναι πὼς χρειάζεται μελέτῃ τῆς χρήσης τοῦ ὅρου μέσα στὰ κείμενα τοῦ συγγραφέα, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τί ἀκριβῶς σημαίνει.²⁵ Καὶ ἡ μελέτῃ αὐτὴ θὰ μᾶς δείξει πὼς ὁ ὅρος δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως *δοκίμια*, ἀλλὰ μᾶλλον *σχεδιάσματα*, *προτάσεις*. Ὁ ἴδιος ὁ Δημαρᾶς σὲ ἄλλο σημεῖο χαρακτηρίζει ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ὡς «μυनिφέςτο»²⁶ — ὅρος πού πολὺ ἀπέχει βέβαια ἀπὸ τὸ νὰ δηλώνει *δοκίμιο*.

21. Καταρτζῆς, σελ. μα'. Πρβλ. Δημαρᾶς 1977, σελ. 462.

22. Ἐξ ἄλλου, στὴν ἴδια συλλογὴ περιλαμβάνονται καὶ κείμενα πού ὁ ἴδιος ὁ Καταρτζῆς παρουσιάζει ὡς «Συμβουλὴ», «Ἐγκώμιο», καὶ πού ὡς τέτοια σαφῶς ἐντάσσονται σὲ ὑπάρχοντα ἀντίστοιχα εἶδη τῆς ρητορικῆς (παραίνηση, κ.ο.κ.). Ὅποτε ἡ χρῆσι τοῦ ὅρου «δοκίμια» ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ στὸν τίτλο τῆς ἐκδοσης τοῦ Καταρτζῆ, τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε, εἶναι τουλάχιστον παραπλανητικὴ.

23. Καταρτζῆς, ὁ.π., σελ. 4: «Ὁ φωστῆρας τοῦ ἔθνους μας δάσκαλος κύρ Εὐγένιος [...]».

24. Νικολάου Κ. Πετρόπουλου, *The Poet As Essayist: The Case of Seferis' Δοκίμεις*, [dissert.] University of Oxford, 1996, σελ. 94 κ. ἐξ. [Ἀντίτυπα τῆς διδακτορικῆς αὐτῆς διατριβῆς ἔχουν κατατεθεῖ ὄχι μόνο στὶς Βιβλιοθῆκες τῆς Ὁξφόρδης — Βοδλεϊανῇ, Ταῦλοριανῇ καὶ τοῦ Κολλεγίου μου, Exeter College —, ἀλλὰ καὶ στὶς ἑλληνικὲς Βιβλιοθῆκες Ἑθνικὴ καὶ Γεννάδειο.]

25. Ἔτσι, ὅπου καὶ στὴν σημ. 23, σελ. 3: «αὐθαδία νὰ καταστρώσω σὲ σχέδια κάμποσαις ἰδέαις [...]» σελ. 6 (τίτλος κειμένου τοῦ Καταρτζῆ): «Σχέδιο ὅτι [ι] ἡ ρωμαϊκὴ γλῶσσα, ὅταν καθὼς λαλιέται καὶ γράφεται, ἔχει στὰ λογογραφικὰ τῆς τὴ μελωδία, καὶ στὰ ποιητικὰ τῆς ρυθμοῦ, καὶ τὸ πάθος καὶ τὴν πειθὴ στὰ ρητορικὰ τῆς [...]» σελ. 22: «Σχέδιο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν Ρωμηῶν καὶ Βλάχων, πού πρέπει νὰ γένεται μετὰ λόγου στὰ κοινὰ καὶ σπητικὰ σχολεῖα». Εἶναι ὅμως ἴσως ἐνδεικτικὸ, ὅτι σὲ καμία ἀπὸ αὐτὲς τὶς χρήσεις δὲν θὰ ἐβγαίνει νόημα, ἂν ἀντικαθιστοῦσαμε τὸν ὅρο «σχέδιο» μὲ τὸν ὅρο «δοκίμιο», ἐφόσον υποτίθεται πὼς εἶναι συνώνυμα (δηλ., π.χ., «Δοκίμιο ὅτι...»);...

26. Ὁ.π., σελ. νβ'.

Πράγματι, τὰ κείμενα τοῦ Καταρτζῆ ἀποσκοποῦν στὴ διάδοση γλωσσικῶν, παιδαγωγικῶν, κ.ἄ. θέσεων τοῦ συγγραφέα ὡς προσωπικῆς του συνεισφορᾶς στὴν ὑπόθεση τοῦ φωτισμοῦ τοῦ γένους, καὶ δὲν παρέχουν μία ἀπλὴ καὶ ἀβίαστη ἀποτύπωση τοῦ "ἐγώ" του. Δὲν συνιστοῦν δηλαδὴ αὐτοπροσωπογραφία τοῦ Καταρτζῆ: ἐλάχιστα μαθαίνουμε ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα τους. Πρωτεύει ἡ προβολή, μὲ αὐτά, τῶν θέσεων τοῦ συγγραφέα τους.

Τὸ δοκιμιακὸ στοιχεῖο τὸ ἀνιχνεύουμε νὰ ἐνυπάρχει, ἀργότερα, καὶ στὴν πεζογραφία τοῦ γενάρχη τῆς δημοτικῆς παράδοσης, Διονυσίου Σολωμοῦ, ὅμως δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὰ κείμενα ἐκεῖνα ποὺ ὁ Πολυλάς, ὡς ἐπιμελητὴς τῶν *Εὐρισκομένων* του, τιτλοφόρησε («Στοχασμούς»). "Ὅχι μόνο διότι οἱ «Στοχασμοὶ» πρωτογράφηκαν στὴν ἰταλική (1833-1844), ἀλλὰ καὶ διότι, ἀπὸ εἰδολογικῆς πλευρᾶς, φαίνονται νὰ προσεγγίζουν περισσότερο ἐκφάνσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου²⁷ («μελέτες» / *méditations* καὶ «στοχασμούς» / *réflexions*²⁸ ἐπὶ θεμάτων Αἰσθητικῆς) παρὰ τό, γενικὰ, λιγότερο συστηματικὸ καὶ φιλοσοφικὰ λιγότερο ἐνταχμένο εἶδος τοῦ δοκιμίου. Ἐπιπλέον, οἱ «Στοχασμοὶ» δὲν ἔλαβαν κανένα τίτλο ἀπὸ τὸν Σολωμό, οὔτε νοοῦνταν ποτὲ ὡς ὁλοκληρωμένη ἢ συνεκτικὴ ἔκφραση τῆς σκέψης καὶ τῆς ποιητικῆς του, οὔτε ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἐξεδήλωσε τὴν πρόθεση νὰ τοὺς δημοσιεύσει (ἀποτελοῦσαν ἀπλῶς ἰδιωτικὲς σημειώσεις γιὰ νὰ τὸν ὑποβοηθοῦν στὴ διατύπωση τῶν αἰσθητικῶν του παραγγελμάτων).

"Ὅμως στὸν *Διάλογο* (1824) τοῦ Σολωμοῦ συναντοῦμε μία πιὸ θετικὴ ἐμφάνιση δοκιμιακοῦ ἥθους, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μορφή του (συζήτηση γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ἄλλες γλῶσσες ἀνάμεσα στὸν «ποιητὴ», τὸν «σοφολογιότατο» καὶ ἕνα «φίλο») τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνταχθεῖ στὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου. Ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις δοκιμιακῆς προσέγγισης μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ *Διαλόγου* ἀποτελοῦν καὶ τὰ δύο παραθέματα ἀπὸ τὸ δοκίμιο τοῦ John Locke γιὰ τὴν ἀνθρώπινη νόηση (*Essay on Humane Understanding*, 1690):²⁹ τὸ ἕνα παράθεμα δίδεται μεταφρασμένο στὴν ἑλληνική,

27. Εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους συγγραφεῖς, στοὺς ὁποίους παραπέμπει ὁ Σολωμός στοὺς *Στοχασμούς* του, εἶναι φιλόσοφοι: Blache, P. H. Azais, M. Ficino, Spinoza, στοχαστὲς τοῦ Διαφωτισμοῦ, καθὼς καὶ οἱ Schlegel καὶ "Εγελος. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ποιητῆ νὰ ἐνισχύσει τὴ φιλοσοφικὴ θεμελίωση τῆς αἰσθητικῆς του. Πρβλ. Α. Πολίτη (ἐπιμ.) 601 κ.ἑξ.

28. Βλ. Γ. Βελουδῆ *Διονυσίου Σολωμοῦ «Στοχασμοὶ»* στοὺς *Ἀ' Εὐεθεροὺς Πολιτισμίστῶν*, Ἀθήνα 1997, σελ. 15.

29. Βλ. ἐκδ. Στυλ. Ἀλεξίου (ἐπιμ.) 519 καὶ ὑποσημ. 19, 532. Πρβλ. Σιγούρο 467, ὑποσημ. 1.

ἐνῶ τὸ ἄλλο (σὲ πρωιμότερο σχεδιάσμα τοῦ Διαλόγου) ἔχει μείνει στὴ γαλλικὴ μετάφραση ὅπου θὰ τὸ διάβασε ὁ Σολωμός. Σὲ κάθε περίπτωση, ὁ Σολωμός ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἑλληνεὺς ποιητὲς ποὺ ἐξέφρασε τὶς σκέψεις του καὶ σὲ πεζὸ λόγο³⁰ μὲ θεωρητικό, παρ' ὅ,τι ἀποσπασματικὸν καὶ ἡμιτελὴ, τρόπο.

Λίγο ἀργότερα, ἀλλὰ πάντοτε μέσα στὴν ἴδια περίοδο ἀκτινοβολίας τοῦ Διαφωτισμοῦ, βρίσκουμε τὸν ὄρο «δοκίμιον» στὸν ὑπότιτλο ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ, μολονότι ὄχι μὲ τὴν ἔννοια εἰδολογικοῦ χαρακτηρισμοῦ: *Ἄτακτα, ἤγουν παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων καὶ τινων ἄλλων Ὑπομνημάτων Αὐτοσχεδίου Συναγωγὴ. Τόμος Δεύτερος, περιέχων γλωσσογραφικῆς ὕλης δοκίμιον. Ἀλφάβητον Πρωτον*³¹ (ἡ ὑπογράμμισή δική μου). Ἦδη ὅμως στὴν πρώτη παράγραφο τῶν «Προλεγμένων» τοῦ σ' αὐτὸ τὸν δεύτερο τόμο τῶν *Ἀτάκτων* του, ὁ Κοραῆς ἐξηγεῖ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ὄρου «δοκίμιον», δίνοντάς μας ἔτσι μιὰ ιδέα γιὰ τὸ πῶς νοεῖται ὁ ὄρος ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ:

«Ἰδοῦ, φίλε ἀναγνώστα, καὶ ὁ δεύτερος τόμος τῶν ΑΤΑΚΤΩΝ. Περιέχει, ὡς καὶ ὁ πρῶτος, μέρος ἀπὸ τὰς πρὸς πολλοῦ καταγραφείσας εἰς μόνην ἰδίαν μου χρεῖαν καὶ χρῆσιν σημειώσεις. Τὸν ἐπέγραψα Γλωσσογραφικῆς ὕλης δοκίμιον, διὰ νὰ μὴ νομίσῃς, ὅτι συντάσσω Λεξικὸν τέλειον τῆς γλώσσης, μηδὲ νὰ μέμψεσαι ἀδίκως, ὅταν μὲ βλέπῃς εἰς μὲν τὰς λέξεις παρατρέχοντα πολλὰς αὐτῶν σημασίας, εἰς δὲ τὴν φρασεολογίαν, σιωπῶντα πολλὰς φράσεις».³²

Παρ' ὅ,τι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ γλωσσάριο (ἢ, ἀκριβέστερα, μὲ σχεδιάσμα γλωσσαρίου³³), ἡ ἐπίγνωση τῶν ἀτελειῶν του (βλ. παραπάνω «μὴ ... τέλειον»), ἡ ἐλευθερία στὴν ἐπιλογὴ ὀρισμένων ἐρμηνειῶν ἀπὸ ἕνα φάσμα περισσοτέρων δυνατοτήτων («παρατρέχοντα ... σημασίας») καὶ στὴν ἀποσιώπηση ἄλλων («σιωπῶντα») εἶναι γνωρίσματα ποὺ βρίσκουμε ἐπίσης

30. Ἡ παρουσίαση τοῦ ὀρθογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ συστήματος τοῦ Βηλαρά *Ἡ Ρομέκη Γλῶσσα*, Κέρκυρα 1814, εἶχε προηγηθεῖ, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὄχι βέβαια στὴν ἔκταση καὶ στὸ βάθος τῆς ἐκφράσεως τοῦ Σολωμοῦ.

31. Κοραῆ *Ἄτακτα*, Παρίσι 1829, τόμ. 2.

32. *Ὁ.π.*, σελ. α'.

33. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ ὄρος «δοκίμιον» δὲν ἐμφανίζεται ὡς λῆμμα οὔτε στὴν οἰκία του θέση στὸ γλωσσάριο τοῦ Κοραῆ (σελ. 110) οὔτε στὸ τμήμα «Ἐπισημειώσεις καὶ Προσθήκαι» (σελ. 407). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κοραῆ ἐδῶ γιὰ χυδῆν λέξεις παρὰ λόγιες.

στή δοκιμιογραφία από τὸν καιρὸ τοῦ Montaigne καὶ τοῦ Bacon, ὅπως εἶναι καὶ ἡ θεματοποίηση τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ γραφὴ στὴ δημοσίευση («εἰς μόνην ἰδίαν μου χρεῖαν καὶ χρῆσιν» — «Ἴδού, φίλε ἀναγνώστα»). Ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «δοκίμιον» ἀπὸ τὸν Κοραῖ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο πρέπει νὰ συνέβαλε σημαντικὰ στὴν καθιέρωση τῆς σημασίας του ὡς ἀτελοῦς (μέ βάση τίς προσδοκίες τοῦ συγγραφέως του) κειμένου, κατ' ἀρχὴν ἀνεξαρτήτως συγκεκριμένου λογοτεχνικοῦ εἴδους.

Οἱ προλογικὲς μελέτες τοῦ Κοραῖ σὲ ἐκδόσεις ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων, μὲ τὸν τίτλο «Αὐτοσχέδιοι Στοχασμοί» (1805-1814), εἶναι ἡ περιοχὴ ἐκείνη τῆς πεζογραφικῆς παραγωγῆς του στὴν ὁποία θὰ πρέπει κανεὶς νὰ στραφεῖ, ἂν θέλει νὰ ἀναζητήσει κείμενά του ποὺ νὰ μοιάζουν μὲ (ἢ καὶ ποὺ νὰ εἶναι) δοκίμια. Ὡς προεξαγγελία αὐτῶν τῶν μελετῶν θεωροῦνται συνήθως τὰ Προλεγόμενα τοῦ Κοραῖ στὴν ἐκδοση τῶν *Αἰθιοπικῶν* τοῦ Ἡλιοδώρου (1804), γραμμένα ὑπὸ μορφῇ ἐπιστολῆς μὲ ἀποδέκτη τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου.³⁴ Οἱ πολυάριθμες φιλολογικὲς πληροφορίες, καὶ ὁ φόρτος ἀπὸ συγκεκριμένες ἀναφορὰς στὴν ἐπικοινωνία τοῦ Κοραῖ μὲ τὸν Βασιλείου, τὸν ὁποῖο ὁ Κοραῖς συχνὰ προσφωνεῖ σὲ δεῦτερο ἐνικὸ πρόσωπο, φέρνουν τὸ κείμενο αὐτὸ πλησιέστερα πρὸς ἄλλα εἶδη ἢ συνδυασμοὺς εἰδῶν (ὅπως αὐτὸ τῆς ἐπιστολιμαίας πραγματείας) παρὰ πρὸς τὸ αὐτο-απεικονιστικὸ καὶ ἀντικαθηματικὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου.

Οἱ ἀρχεὲς ὁρισμένων ἀπὸ τοὺς Προλόγους ποὺ ἀπαρτίζουν τοὺς «Αὐτοσχέδιους Στοχασμοὺς» καθ' ἑαυτοὺς παρουσιάζουν μία δοκιμακὴ τάση, καθὼς ὁ Κοραῖς ἀποδεσμεύει κάποτε τὸν λόγο του ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς ἐνὸς προλόγου γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ συγκεκριμένου κάθε φορὰ κειμένου καὶ κάνει συχνὲς παρεκβάσεις εἴτε γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθανόταν νὰ συγγράψει αὐτὰ τὰ κείμενα εἴτε γιὰ νὰ ἐκφράσει σκέψεις του γενικῶς περὶ ἀνθρώπου. Τὸ ἐπόμενο παράδειγμα μπορεῖ νὰ παρατεθεῖ ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Κοραῖ στὴν ἐκδοση *Αἰλιανοῦ*, Ἡρακλείδου καὶ Δαμασκηνοῦ (1805):

«Ζητῶ λοιπὸν τὴν ἄδειαν νὰ σχεδιάσω καὶ τὰ κακὰ τὰ γεννώμενα ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν τῶν μέσων τούτων [δηλ. τῶν βιβλίων], καὶ ὅσα καλὰ προσμένονται ἀπὸ τὴν λελογισμένην αὐτῶν μεταχείρησιν. Ἡ αὐτοσχέδιος ἔκθεσις αὕτη δὲν εἶναι συμβουλὴ. [...] ὁ ἀπλοῦς καὶ ἄκακος ἄνθρωπος πολεμεῖ τὴν καινοτομίαν δι' ὅχι ἄλλο παρὰ διὰ τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἑξίν, ἢ ὁποία τὸν κάμνει νὰ φορῇ πάντοτε τὰ

34. Βλ. Εἰσαγωγή Δημαρχῶ, *Προλεγόμενα Κοραῖ*, ἐκδ. 1984, vii.

αὐτὰ ἐνδύματα, νὰ τρώγῃ τὰ αὐτὰ βρώματα, νὰ κοιμᾶται καὶ νὰ ἐξυπνίζεται τὴν αὐτὴν ὥραν τῆς ἡμέρας [...].³⁵

Ὅστόσο, τὸ ὕφος αὐτοῦ τοῦ προλόγου, ἀμέσως μετὰ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μόλις παραθέσαμε, μεταβάλλεται σὲ ὕφος σοβαρῆς ἐπιστημονικῆς πραγματείας — ἔστω καὶ ἐλαφρὰ ἐκλαίκευμένης γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινὸ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν ὁ Κοραῖς —, μὲ λεπτομερεῖς φιλολογικὲς παρατηρήσεις καὶ γλωσσολογικὰ παραδείγματα μὲ στόχο νὰ καταδειχθεῖ πῶς πρέπει νὰ συντάσσεται μία καλὴ γραμματικὴ. Αὐτὰ τὰ γνωρίσματα, καὶ ἐπιπλέον ἓνας συχνὰ διδακτικὸς τόνος, διαφοροποιοῦν τὰ περισσότερα κείμενα τοῦ Κοραῖ ἀπὸ τὸ χαλαρὸ, περιπατητικὸ καὶ μὴ ἐξειδικευμένο ὕφος τοῦ δοκιμιακοῦ λόγου. Ὁ Κοραῖς δὲν περιοριζόταν σὲ μία «γενικὴ θεωρία»³⁶ — ποὺ εἶναι ἴσως ἡ κύρια στάση ἐνὸς δοκιμιογράφου —, ἀλλὰ ἐπεδίωκε ἐπίσης τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν ἀναγνωστῶν του, μὲ στόχο νὰ τοὺς πείσει γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἔθνους σὲ βιβλία, βιβλιοθήκες καὶ ἐκπαίδευση, ἐνῶ ἀπηύθυνε ἐκκλήσεις πρὸς πιθανοὺς χρηματοδότες νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ὑπόθεσιν τῆς «ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος»,³⁷ ὡς συμβολὴ στὴν ὁποία θεωροῦσε καὶ τὰ δικὰ του κείμενα. Οἱ ποικίλοι αὐτοὶ στόχοι τοῦ Κοραῖ διαφοροποιοῦν ἐπίσης τὰ γραπτὰ του ἀπὸ τὸ γενικὰ ἀποστασιοποιημένο, ἂν ὅχι ἐντελῶς ἀδέσμευτο, εἶδος τοῦ δοκιμίου.

Ὅπως ἂν κάποια ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Κοραῖ διαθέτουν, ὅπως εἶδαμε, ὀρισμένες δοκιμιακὲς ιδιότητες, τὸ γεγονός ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοὺς δὲν τὰ παρουσίαζε ποτὲ ὡς δοκίμια οὔτε φαίνεται νὰ τὰ ἐνέτασσε ρητὰ καὶ συνειδητὰ στὴν παράδοση τοῦ δοκιμίου (τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο κριτήρια ποὺ θέσαμε νωρίτερα) θὰ πρέπει νὰ μετριάσει κάθε ἀρχικό, ἐνδεχομένως, ἐνθουσιασμὸ μιᾶς «ἀνακάλυψης» δοκιμίων γραμμένων ἀπὸ τὸν Κοραῖ, ἰδιαίτερα ἐφόσον τὰ δύο κριτήρια συνειδητῆς δοκιμιογραφίας καὶ δοκιμιακῆς ἐμφάνισης θὰ ἰσχύουν, ὅπως εἴπαμε, ἀπὸ κοινοῦ καὶ ταυτοχρόνως.

Ὁ ὅρος «δοκίμιο» ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ ἀργότερα, ἀπὸ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Πολυλάς, χωρὶς ὅμως νὰ δηλώνει ἀκόμη σταθερὰ τὸ περὶ αὐτὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, ἀλλὰ εἴτε κάποιο ποίημα ὑποβαλλόμενο σὲ ποιητικὸ διαγωνισμό³⁸ εἴτε ἀπόπειρα γιὰ λογοτεχνικὴ πεζογραφία ἀνεξαρ-

35. "Ο.π., σελ. 66.

36. "Ο.π., σελ. 3 (1804).

37. "Ο.π., σελ. 191 (1805): «Ὅλους σᾶς ὀρκίζω, καὶ ἐξαίρετως τοὺς δυνατοὺς τοῦ γένους, εἴτε τοῦ ἱεροῦ τάγματος, εἴτε τῶν λαϊκῶν, εἰς ἐκεῖνον τὸν θεόν, τὸν ὁποῖον οἱ Χριστιανοὶ λατρεύουσι, νὰ μὴν ὑποφέρετε νὰ σβεσθῶσι τὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀναφθόντα φῶτα [...].»

38. Πολυλάς, "Απαντα 246 (1892).

τήτως είδους.³⁹ 'Ο Πολυλάς αποτελεί ενδιαφέρον παράδειγμα για τὸν γλωσσικὸ διχασμὸ —τὴν «διγλωσσίαν», ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Πολυλάς τὴν ἀποκαλοῦσε⁴⁰—, ποὺ ἐμελλε νὰ ταλανίσει ἐπὶ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα τοὺς νεοέλληνες λογοτέχνες, καθὼς ὑπερασπίζει διστακτικὰ τὴ δημοτικὴ, ἐνῶ γράφει στὴν καθαρῆυσσα.⁴¹ 'Η πεζογραφία του ἀντιπροσωπεύει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἓνα σημαντικὸ σταθμὸ στὴν πρόβασιν τοῦ νεοελληνικοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση Κοραΐ-Σολωμοῦ στὸν ἐνοποιητικὸ Παλαμᾶ.

Παρενθετικὰ θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι μίᾳ ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς παρενέργειες τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτὴν τουλάχιστον τὴ μελέτη, ἦταν ἡ ἀνάλωση δεκάδων συγγραφέων, ἀπὸ τὸν Κοραΐ καὶ ἐξῆς,⁴² στὴν πολεμικὴ ὑπὲρ ἢ κατὰ μίᾳς ἐκ τῶν μορφῶν τῆς γλώσσας καί, ἄρα, ἡ ἀπορρόφηση ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα μεγάλου μέρους τῆς πνευματικῆς τους δραστηριότητος, ποὺ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ἔχει διοχετευθεῖ σὲ ἄλλα, λιγότερο πολεμικὰ καὶ περισσότερο προσωπικὰ καὶ ἥρεμα εἶδη στοχαστικῆς πεζογραφίας, ὅπως εἶναι καὶ ἡ δοκιμιογραφία.

Ἀπὸ ἀποψη λογοτεχνικοῦ εἶδους πάντως, ὁ ἴδιος ὁ Πολυλάς δὲν πρότεινε τὰ κείμενά του ὡς δοκίμια οὔτε ἐνδιαφέρθηκε ποτὲ νὰ τὰ δημοσιεύσει σὲ μίᾳ ἐνιαία συλλογῇ, ἐνῶ στὰ κείμενά του δὲν ἐντοπίζεται κανένα ἔχνος ἐπίγνωσης τῆς δοκιμιακῆς παράδοσης. Ἐπομένως ὁ συναφέστερος πρὸς τὸ

39. "Ο.π., 335: «Τὰ πρῶτα δοκίμια καλλιτεχνικῆς πεζογραφίας, συνθῆς μεταγλωττίσεις ἀριστοουργημάτων τῆς ἀρχαίας ἢ τῆς συγχρόνου ξένης φιλολογίας» (δηλ. λογοτεχνίας).

40. «Περὶ γλώσσης», ὁ.π., σελ. 334.

41. 'Η διστακτικότητα αὐτὴ τοῦ Πολυλά ὀφείλεται κυρίως στὶς διακυμάνσεις τῆς θέμελης του ὡς πρὸς τὴν ὑποστήριξη τῆς *λαϊκῆς γλώσσης* — βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη «'Ο 'Ιάκωβος Πολυλάς ὡς κριτικὸς τῶν *Εἰδώλων* τοῦ 'Εμμανουὴλ Ροΐδης», *Ἀνάλεκτα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*, ἰδίως σελ. 144-150 (=«'Ο 'Ιάκωβος Πολυλάς ὡς κριτικὸς τῶν *Εἰδώλων* τοῦ 'Εμμανουὴλ Ροΐδης», *Φιλερήμιον Ἀγάθησις. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Ἀγαπητὸ Γ. Τσοπανάκη, Στέγη Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν Δωδεκανήσου, Σειρὰ Αὐτοτελῶν* 'Εκδόσεων, ἀρ. 20, Ρόδος 1997, σελ. 347-372), ὅπου βλέπουμε ὅτι ὁ Πολυλάς —γράφοντας σὲ καθαρῆυσσα— καταλογίζει στὸν Ροΐδην ἀντίφαση μεταξὺ θεωρίας (ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς) καὶ πράξης (ὑπὲρ τῆς καθαρῆουσας). Πολυλάς καὶ Ροΐδης ἦσαν δηλαδὴ καὶ οἱ δύο ἐξίσου ἐκθετοὶ σὲ αὐτὴ τὴν ἀντίφαση (στὸ ἴδιο, σελ. 152).

42. Ἐνδεικτικὰ ἀπλῶς ὑπενθυμίζω τοὺς Κοραΐ, Βηλαρά, τὶς φιλολογικὲς ἐριδες Πολυλά-Ζαμπέλιου, Π. Σούτσου-Ἀσωπίου, Ροΐδης-Βλάχου-Moréas, Κόντου-Βερναρδάκη-Χατζιδάκη, Ροΐδης-Χατζιδάκη, κ.ἄ., καθὼς καὶ τοὺς Ψυχάρι, Πάλλη, Βλαστό, Τριανταφυλλίδη, Φωτιάδη, Ἐλισ. Γιαννίδη, καὶ ἐπίσης τοὺς "προγραμματικούς" μεταφραστὲς ἀρχαίου δράματος Πάλλη, Ἐφταλιώτη, Γ. Σωτηριάδη, κ.π.ἄ., ποὺ ἔδωκαν ἡ κριτικὴ δραστηριότητα ἀπορροφήθηκε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ. Πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Δόμος, Ἀθήνα 1996, σελ. 49 κ.ἑξ.

δοκίμιο ειδολογικός χαρακτηρισμός που μπορεί να γίνει δεκτός για τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἐλεύθερης κριτικῆς μελέτης.⁴³ Ἡ κάπως ψυχρὴ τυπικότητα τοῦ ὕφους τους καὶ οἱ λεπτομερειακὲς ἀναφορὲς σὲ ἐπικαιρά προβλήματα ἢ σὲ ἔργα ἄλλων δημιουργῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέα ἐξηγοῦν κυρίως τὴν ἀπόστασι μετὰξὺ αὐτῶν τῶν κειμένων καὶ τοῦ εἴδους τοῦ δοκιμίου.

Στὴν περίπτωσι τοῦ πεζογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ροῖδου, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Κοραΐ που προσέξαμε νωρίτερα, ὁ ἐρευνητὴς ἐνδέχεται νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν πειρασμὸ νὰ ἀγνοήσει τόσο τὴν ρητὰ διατυπωμένη ἀντίληψι τοῦ συγγραφέα τους γιὰ τὰ κείμενά του ὅσο καὶ τὶς περιστάσεις τῆς δημοσίευσής τους. Ἐνδίδοντας γιὰ λίγο σ' αὐτὴ τὴ σκέψι, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἐντοπίσουμε δοκιμιο-εἰδῆ κείμενα τοῦ Ροῖδου στὴν συλλογὴ τοῦ *Κριτικαὶ μελέται* (κείμενα γραμμένα ὅλα στὴν καθαρῆουσα,⁴⁴ ἀπὸ τὸ 1865 καὶ ἐξῆς). Στὴν πραγματικότητά ὅμως, ειδολογικὰ ἐξεταζόμενα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτῆς τῆς συλλογῆς, ὅταν δὲν εἶναι αὐτὸ που ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς σημαίνει, εἶναι μᾶλλον ἐπικαιρικὰ *χρονογραφήματα* (βλ. τὰ περὶ Φώτου Πολίτη, παρακάτω), χωρὶς νὰ στεροῦνται καὶ πιδὶ ξεκάθαρα δοκιμιακῶν στιγμῶν. Ἔτσι, ἰδίως οἱ μελέτες μὲ τίτλο «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως» καὶ «Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς» (1877), που συναποτελοῦν τὴ συμβολὴ τοῦ Ροῖδου στὸν δημόσιον διάλογόν του μὲ τὸν Ἀγγελο Βλάχο, παρουσιάζουν ἐπιμέρους δοκιμιακὰ γνωρίσματα, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλεύθερη ἐπιλογὴ καὶ ἀξιοποίηση τῶν παραθεμάτων ἀπὸ ἄλλα ἔργα, καθὼς καὶ τὴν ἔκφρασι γενικῶν κρίσεων γιὰ τὸν ἄνθρωπον, τὴν ποίησι, ἄλλες λογοτεχνικὲς δημιουργίαι καὶ τάσεις. Παρενθετικά, ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐνστάσεις τοῦ Ροῖδου ἐναντία στὴ δογματικὴ χρησιμοποίηση, ἀπὸ τὸν Βλάχο, τῶν αἰσθητικῶν θεωριῶν γερμανῶν φιλοσόφων, καθὼς καὶ σύνολη ἢ πρακτικὴ τοῦ δημοσίου διαλόγου μὲ ἀνταλλαγὴ κειμένων ἐπὶ θεμάτων αἰσθητικῆς, μποροῦν ἴσως νὰ θεωρηθοῦν ὡς μακρινὸς προάγγελος τοῦ δημοσίου διαλόγου μετὰξὺ Τσάτσου καὶ Σεφέρη γιὰ τὴν ποίησι, ἐξήντα καὶ πλέον χρόνια ἀργότερα.⁴⁵

43. Σὲ κείμενα, πάντως, τοῦ Πολυλά, ὅπως τὸ «Ἡ φιλολογικὴ μας γλῶσσα» (1892) —δηλαδὴ, ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα, ἡ γλῶσσα που θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικρατῇ στὴ λογοτεχνία— ἢ τὸ ἡμιτελὲς «Περὶ γλώσσης» (1894), που θὰ ἀποτελοῦσε τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ Πολυλά στὴν πραγματεία του γιὰ τὴ γλῶσσα, ἡ γραφὴ του προσεγγίζει ἀρκετὰ τὴ δοκιμιογραφία.

44. Φαίνεται σήμερα σὰν εἰρωνεία ὅτι ὁ Ροῖδους ἔγραφε στὴν καθαρῆουσα ἀκόμη καὶ ὅταν ὑπεράσπιζε τὸν Ψυχάρη, σὲ ἓνα ἄλλο δοκιμιο-εἶδός του κείμενον μὲ τίτλο «Τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη» (1888, τώρα στὰ Ἀπαντα, Γ', 299-327).

45. Ὁ Ροῖδου «συναντήθηκε» ἐπίσης σὲ δημόσιον διάλογον καὶ μὲ τὸν Πολυλά, ἐξ ἀφορμῆς τῆς κριτικῆς τοῦ τελευταίου γιὰ τὰ *Εἰδωλα* τοῦ πρώτου — βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, ὅπου καὶ στὴν ὑποσημ. 41, *passim*.

Πίσω στο κύριο αντικείμενό μας, ακόμη και αν όρισμένα από τὰ κείμενα του Ροϊδῆ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς δοκιμιακά, ὅπως, λόγου χάρι, ἡ «Μελέτη περὶ Σαῖν-Ζούστ» (1863)⁴⁶ ἢ ὁ Πρόλογος τοῦ 1885 στὴν συλλογὴ πεζῶν του *Πάρεργα* τιτλοφορημένος «Πρὸς τοὺς Ἀναγνώστες»,⁴⁷ δὲν ἔχουν ὥστόσο ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο τοῦ προσωπικοῦ αὐτο-καθρεφτίσματος ποὺ θὰ ἀντιστάθμιζε τὴν πολεμικὴ τους αἰχμὴ. Ἡ γλωσσικὴ, ἐξ ἄλλου, μελέτη τοῦ Ροϊδῆ *Τὰ Εἶδωλα* δὲν εἶναι συλλογὴ δοκιμίων γιὰ τὴ γλῶσσα, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν ἐκλάβει, ἀν ἐπέμενε ν' "ἀνακαλύπτει" παντοῦ δοκίμια, ἀλλὰ μᾶλλον, σὺν προέκτασθι τῆς παράδοσης Κοραΐ, μία ἐκλαϊκευμένη γλωσσολογικὴ πραγματεία, ποὺ ὑποδικαιρεῖται μάλιστα σὲ κεφάλαια καὶ βρίθκει ἀπὸ παραπομπὲς σὲ ἄλλα ἔργα καθὼς καὶ ἀπὸ γραμματικὰ παραδείγματα.

Ὁ Μπρονσὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου Πάλλη ἔχει ἐπίσης χαρακτηριστεῖ ὡς «ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἄρτια καὶ ἀπολυστικά δοκίμια στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα».⁴⁸ Βέβαια, ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δὲν τὸ παρουσίασε ὡς δοκίμιο, ἀλλὰ ὡς «ὁδοιπορικὸν»⁴⁹ καὶ αὐτοτελὲς «βιβλιαράκι»,⁵⁰ ἐνῶ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως του παρατηρεῖ ὅτι «ἐμπλουτιζόμενο διαρκῶς μὲ ἀναμνήσεις καὶ γνώσεις ἀπὸ μιὰ μακρὰ σειρὰ περιηγήσεων, ξεφεύγει γρήγορα ἀπὸ τὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου ὁδοιπορικοῦ γιὰ νὰ ἀποβεῖ τὸ ταξίδι μιᾶς ὁλόκληρης ζωῆς [...] ἀποτελεῖ προβαθμίδα πρὶν περάσουμε στὸ κυρίως ἀντικείμενο, τὴν ἐκθεση μιᾶς ὁλόκληρης κοσμοθεωρίας [...] ἡ ὁδοιπορία ξεπερνᾷ ἀμέσως τὰ γεωγραφικά ὄρια γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ χώρους ἰδεολογίας».⁵¹ Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, τέλος, εἶχε κρίνει ὅτι «ἀκᾶτω ἀπὸ τὸ ντύμα ἐνὸς ταξιδιωτικοῦ βιβλίου καὶ μέσα ἀπὸ πολλὰς παρεκβάσεις, δίνει ἐδῶ ὁ Πάλλης μιὰ ἔντονη καὶ ἴσως κάποτε ἄδικη κριτικὴ τῆς νεοελληνικῆς κοινωνικῆς, πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς».⁵² Ἡ στενὴ ἐμπλοκὴ τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Πάλλη στὶς πολιτικὲς ἰδεολογίες τοῦ καιροῦ του, οἱ κρίσεις του γιὰ πρόσφατα καὶ σύγχρονά του πολι-

46. Τώρα στὰ *Ἀπαντα*, Α', 29-41.

47. *Ο.π.*, Γ', 232-240.

48. «Ἑλληνες δοκιμογράφοι. Προτείνει ὁ Διονύσης Καψάλης», Βιβλιογραφικὲς Πρότασεις Ἑθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου ἀρ. 64, Ἀθήνα χ.χ. Σημειῶνω ἐδῶ ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ δεκαπέντε ἔργα (γιατὶ δεκαπέντε;) ποὺ προτείνει ὁ ποιητὴς Δ. Καψάλης στὴν σειρὰ αὐτὴ ὡς δοκίμια, στὴν πραγματικότητά δὲν εἶναι δοκίμια, ἀν μελετηθοῦν μὲ προσοχὴ καὶ κριθοῦν μὲ φιλολογικὴ ἀκρίβεια. (Βλ. καὶ σημ. 9 ἐδῶ πιὸ πρὶν.)

49. Ἀλ. Πάλλη *Μπρονσός*, σειρὰ «Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη», (πρώην) Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1975, σελ. 29.

50. *Ο.π.*, Ἑπιλόγος, σελ. 103.

51. Ἑμμ. Ι. Μοσχονᾶς, *Εἰσαγωγή*, ὁ.π., σελ. ρκε'-ρκς'.

52. *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, β' ἔκδ., σελ. 362.

τικά πρόσωπα και γεγονότα, οι πολυάριθμες αναφορές σε όνόματα ζώντων ακόμη τότε συγγραφέων, η υπόταξη όλοκλήρου του ύλικού στη γραμμικότητα των ιστορικών χρόνων που χρησιμοποιεί ο Πάλλης κατά την εξιστόρηση του ταξιδιού του, και βέβαια η απουσία σημείων αυτοσυνείδητης δοκιμιογραφίας από το κείμενο αυτό, το απομακρύνουν από το είδος του δοκιμίου και το κρατούν —όπως είναι σωστότερο, πιστεύω, να δεχτούμε— στο είδος των ταξιδιωτικών εντυπώσεων,⁵³ όπου δεν είναι ασυνήθεις και οι ιστορικές, λογοτεχνικές ή ευρύτερα ιδεολογικές παρεκβάσεις. Πάντως, από πλευράς περιεχομένου, δεν λείπουν κάποιες προσεγγίσεις προς τον προσωπικό τόνο του δοκιμιακού λόγου: π.χ. «Γιατί, αν και δε με τρομάζει η κακουχία, δεν πρέπει όμως να συνοδέβεται και με άκαθαρσία».⁵⁴ ή, σε άλλο σημείο: «Η αλήθεια είναι πως δε δείχνω τὰ χρόνια μου. Μήτε άρρώστησα ποτές μου μήτε νιώθω φυσικό ξεπεσμό από ό,τι είμουν στα νιάτα μου».⁵⁵

Τού Ψυχάρη *Τό Φιλί* (1893) έχει κι αυτό ονομασθεῖ «λαμπρό δοκίμιο»,⁵⁶ ίσως υπό την έπιρροή του τίτλου της γαλλικής έκδοσής του, προφανώς από τον ίδιο τον Ψυχάρη: «Le Baiser, E s s a i d'Histoire et de Psychologie» (δική μου ή έμφραση). *Τό Φιλί* του Ψυχάρη χαρακτηριζόταν όμως ακριβέστερα στα ελληνικά, ήδη από την εποχή που δημοσιεύθηκε ως «ιστορική και ψυχολογική μελέτη»,⁵⁷ ενώ αρχικά είχε αποτελέσει το κείμενο διάλεξης που έδωσε ο Ψυχάρης στον «Παρνασσό» (1893) και που σήμανε μάλιστα την πρώτη de facto αναγνώριση της δημοτικής, μιὰ και στη διάλεξη εκείνη είχε παραστεί σύσσωμη ή βασιλική οικογένεια.⁵⁸ Καί βέβαια, σήμερα άλλο είδος

53. 'Ως «ταξιδιωτικές εντύπώσεις» χαρακτηριζόταν το έργο και στον *Νουμά*, άρ. 770, 'Ιαν. 1923, σελ. 79, όπου ο Μπρουσός είχε πρωτοδημοσιευτεί σε συνέχειες.

54. "Όπου και στην σημ. 49, σελ. 49-50.

55. "Ο.π., σελ. 57, σημ. 1.

56. "Όπου και στην σημ. 48. Μόνο ως σύμπτωμα της ίδιας "δοκιμιομανίας" που περιγράψαμε εκεί μπορεί να εξηγηθεί και η άποψη που ακούγεται, ότι και *Τό Ταξίδι μου* (1888) του Ψυχάρη είναι επίσης δοκίμιο, ενώ, αν μελετηθεί προσεκτικά, ίσως να χαρακτηριστεί πιό σωστά ως ύβριδιο, προϊόν δηλαδή διασταύρωσης, μεταξύ μυθιστορηματικής αυτοβιογραφίας "με θέση" και ταξιδιωτικών εντυπώσεων.

57. Βλ. τον υπότιτλο της έκδοσης του *Φιλιού* από τον Δ. Τζιόβα, 1996, καθώς και σελ. 23, 26, της Εισαγωγής του έπιμελητή. 'Ως «μελέτη» χαρακτηριζόταν *Τό Φιλί* από τον ίδιο τον Ψυχάρη στα ελληνικά, ό.π., σελ. 44, στον Πρόλογο του συγγραφέα (1901), και σελ. 35, κατά την πρώτη ολόκληρωμένη δημοσίευση του *Φιλιού*, στην 'Εστία 45, 1893, σελ. 289-302.

58. Βλ. τὰ σχόλια της εποχής για τη διάλεξη του Ψυχάρη, που παραθέτει ο Δ. Τζιόβας, ό.π., σε 'Επίμετρο. Π.χ. σελ. 131, από την *Εικονογραφημένη Έστία*, 1893: «Ο κ. Ψυχάρης θέλει την γλώσσαν που όμιλει τὸ "Έθνος και ό Βασιλεύς, διότι, ως γνωστόν, μόνον

εἶναι γιὰ τὴν φιλολογία ἢ μελέτη καὶ ἄλλο τὸ δοκίμιο, ὅπως ἐπισημάναμε ἤδη στὶς πρῶτες σελίδες τῆς παρούσης μελέτης, ὅποτε ἡ ἐξίσωση, ἀπὸ τὸν Ψυχάρη, μιᾶς «μελέτης» τοῦ μὲ «essai» (δοκίμιο) μᾶς προβληματίζει. Ὁ προβληματισμός μας αὐτὸς ἴσως ὑποχωρήσει, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι, τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου ἦταν προφανῶς ἀκόμη κατὰ καινούργιο γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ὅποτε ἴσως συγχεόταν, ἐνίοτε, μὲ ἄλλα εἶδη, ὅπως τὸ εἶδος τῆς μελέτης, κατὰ τοῦ εἴπαμε ὅτι γίνεται συχνὰ ἀκόμη καὶ σήμερα,⁵⁹ καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ ἑλληνες λογοτέχνες. Ὅπως εἴπαμε ὅμως νωρίτερα, ἡ ἀντιστοίχιση αὐτῇ τοῦ ὅρου «μελέτη» μὲ τὸν ὅρο «essai» ἀπὸ τὸν λογοτέχνη δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην δεσμευτικὴ γιὰ τὸν μελετητὴ. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι σπάνιο καὶ σὲ ἄλλες λογοτεχνίες τὸ φαινόμενο νὰ ἀποδίδεται προχειρῶς ὁ χαρακτηριζόμενος «essai» ἢ «essay» σὲ κείμενα ποῦ, φιλολογικῶς κρινόμενα, δὲν ἀποτελοῦν τυπικὰ δοκίμια.⁶⁰ Οὕτως ἢ ἄλλως, ἔχουμε ἐδῶ μία πρώτη ἐνδειξὴ δοκιμιακοῦ προσανατολισμοῦ, ἔστω καὶ μέσα ἀπὸ μία (φιλολογικὴ, ἱστορικὴ, ψυχολογικὴ) μελέτη. Τὸ καθοριστικὸ ἐκεῖνο συστατικὸ ποῦ λείπει ἀπὸ τὸ Φιλί τοῦ Ψυχάρη γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δοκίμιο εἶναι ἡ λογοτεχνικὴ αὐτο-προσωπογραφία καὶ αὐτο-αποτύπωση τοῦ (λογοτεχνικοῦ) «ἐγὼ» τοῦ συγγραφέα, περισσότερος δηλαδὴ Ψυχάρης, πέρα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ὕφος ποῦ χαρακτηρίζει τὸ Φιλί.

Χωρὶς ὥς τώρα νὰ ἔχουμε συναντήσῃ ἀμυγῆς δεῖγμα αὐστηρὰ δοκιμιακοῦ νεοελληνικοῦ λόγου, παρὰ μόνον σποραδικὰ πλησιάζματα σὰν τοῦ ἡλιотρόπιου πρὸς τὸ φῶς, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴν εἰκόνα ποῦ χρησιμοποιήσαμε στὶς ἀρχὲς αὐτῆς τῆς μελέτης, προχωροῦμε στὸ τεράστιο ἔργο τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ὁ πρῶτος σημαντικὸς αὐτοσυνεῖδητος δοκιμιογράφος τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πράγματι, ὁ Παλαμᾶς πληροῦ, σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ πεζογραφικὰ του κείμενα, ἀμφοτέρω τὰ κύρια κριτήρια δοκιμιογραφίας ποῦ θέσαμε ἐξ ὑπαρχῆς: ἐπίγνωση τῆς δοκιμιακῆς παράδοσης καὶ ρητὴ ἀναφορὰ στὰ κείμενά του ὡς δοκίμια.

«Τὰ “Πρῶτα Κριτικά” δοκίμια τοῦτα (ξ ε δ ο κ ί μ ι α, καθὼς θὰ τᾶλεγε στὴν εἰρωνικὴ ρουμελιώτικη γλῶσσα τοῦ ὁ ἄνθρωπος τοῦ

τὴν Δημοτικὴν μεταχειρίζεται ὁμιλῶν ἢ συνομιλῶν ὁ ἀνώτατος “Ἀρχων» [ἐνν. ὁ Γεώργιος]. Πρβλ. καὶ τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης, σελ. 12-14.

59. Βλ. παραπάνω, σμ. 3.

60. Βλ. παραπάνω, σμ. 7.

λαοῦ, ἂν μπορούσανε νὰ φτάσουν ἴσα μὲ τὴν ἀντίληψή του) [...]» (ἡ ἔμφαση εἶναι τοῦ συγγραφέα).⁶¹

Ὁ Παλαμᾶς μεταστράφηκε στὴ δημοτικὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα⁶² καὶ ἦταν ἐπίσης ὁ πρῶτος ποὺ καθιέρωσε μὲ τὸ κύρος του τὸν λογοτεχνικὸ κανόνα τῶν δημοτικιστῶν. Παρ' ὅτι καὶ ὁ ἴδιος θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του πρωτίστως «ποιητὴ» (ὕπὸ τὴν εὐρεία βιῶως ἔννοια τοῦ ὄρου⁶³), τὴν πεζογραφία του ἀπλῶς μία ἀξιόπιστη «ἱστοριογραφία»⁶⁴ τῆς ποιήσεώς του, καὶ τὸ στοχασμὸ ποὺ διοχετευόταν στὰ πεζὰ του ἔργα ὡς «τὸ ἴσο [...] στοῦ τραγουδιοῦ μου τὸ σκοπὸ»,⁶⁵ πολλὰ ἀπὸ τὰ πεζογραφήματά του εἶναι ὀλοκληρωμένα δείγματα δοκιμαικοῦ λόγου. Δοκίμια εἶναι, π.χ., ὁ Πρόλογός του στὴν ποιητικὴ του συλλογὴ *Ὁ Τάφος*, μὲ τίτλο «Ὁ χαμὸς ἐνὸς παιδιοῦ» (1929)⁶⁶ —κεῖμενο ἀνηλεοῦς αὐτο-παρατήρησης· πολλὰ ἀπὸ *Τὰ Πρῶτα Κριτικά* του, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε· ὁ Πρόλογός του (1906) στὸν *Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου*.⁶⁷ πολλὰ ἀπὸ τὰ κεῖμενά του (1913-1940) στὴν

61. Ἀπὸ τὸν «Πρόλογο» τοῦ Παλαμᾶ στὴν συλλογὴ του *Τὰ Πρῶτα Κριτικά*, Ἐπαντα, τόμ. 2, σελ. 12 (μὲ ἡμερομηνία 7.1.1912 γιὰ τὸν Πρόλογο, ἀπὸ τὸν συγγραφέα). Ἀναφορὲς τοῦ Παλαμᾶ σὲ «δοκίμιόν» του βλ. ἐπίσης στὸ ἴδιο, σελ. 15, ἀκόμα καὶ μὲ τὸν ὄρο «δοκιμίες» —ποὺ ἀργότερα θὰ ἐπιλέξει καὶ ὁ Σεφέρης ὡς τίτλο τῆς δικῆς του συλλογῆς—, τόμ. 2, σελ. 11 (1912), τόμ. 10, σελ. 465, 467 (1932) ἢ ἐπίσης «δοκιμαστικὴ μελέτη», τόμ. 7, σελ. 179 (1919).

62. Τὸ 1899 ὁ Παλαμᾶς ἔγραφε ἀκόμα ὅτι «εἰς τὴν καθαρεύουσιν [...] δὲν γράφω, ἀλλὰ π ἐ ζ ο γ ρ α φ ῶ [...] ὅχι διότι νομίζω ὅτι ἡ δημοτικὴ δὲν δύναται νὰ διατυπώσῃ πᾶσαν ἰδέαν, ἀλλὰ διότι, καλαισθητικῶς, ὁ πεζὸς λόγος εἶναι κατώτερος τοῦ ποιητικοῦ» (ἡ ἔμφαση εἶναι τοῦ συγγραφέα· «Ἡ κριτικὴ τῶν βιβλίων — Προανάκρουσμα», 1899, *τώρα, δ.π.*, τόμ. 2, 524)· πρβλ. τόμ. 1, 13: «ἡ δημοτικὴ γλώσσα [...] ἀκόμα σχεδὸν ἀδοκίμαστη στὸν πεζὸ λόγον» (1931, σὲ μιὰ ἀναδρομικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸ 1886)· καὶ τόμ. 2, 362 (1894).

63. Βλ. π.χ. τὸν Πρόλόγόν του στὴν συλλογὴ δοκιμίων του *Τὰ Πρῶτα Κριτικά* (1912): «[...] πρὶν τὸ πάρω, μιὰ γιὰ πάντα, ἀπόφαση νὰ γράφω καὶ γιὰ τὰ πεζὰ μου καὶ γιὰ τὸ στίχο μου τὴν ἴδια γλῶσσα, βασισμένην σὲ κείνη ποὺ ζῇ μέσα μας καὶ ζῇ τριγύρω μας, καθὼς ἕνας εἶναι, κατὰ βάθος ὁ ποιητής, ὅπου καὶ ὅπως μιᾶ, εἴτε μὲ τὸ μετρημένο, εἴτε μὲ τὸν ἄμετρο λόγο, εἴτε στοχαστικὰ καὶ συζητητικὰ, εἴτε μὲ τοῦ λυρισμοῦ τὴν ἔκσταση» (ἡ ἔμφαση εἶναι τοῦ συγγραφέα), Ἐπαντα, τόμ. 2, σελ. 11. Ἡ διάκριση ποὺ ἐγκαθιδρύει ἐδῶ ὁ Παλαμᾶς, μεταξὺ «στοχαστικῆς» καὶ «λυρικῆς» διάθεσης, ἔμελλε νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ· βλ. π.χ. Κ. Θ. Δημαρᾶ *Σχόλια στὶς Δοκιμίες τοῦ Σεφέρη* (1961), σελ. 59 καὶ 61-62.

64. Παλαμᾶ Ἐπαντα, τόμ. 2, 13 (1912)· τόμ. 1, 375 (1929).

65. Ὁ.π., τόμ. 6, 23 (1903): «Θὰ ἤθελα στοῦ τραγουδιοῦ μου τὸ σκοπὸ νὰ βαστάῃ τὸ ἴσο ἡ σκέψις τῆς πεζογραφίας μου».

66. Ὁ.π., τόμ. 1, σελ. 375-380.

67. Ὁ.π., τόμ. 3, σελ. 289-301.

μετέπειτα συλλογή πεζών του *Τὰ χρόνια μου και τὰ χαρτιά μου*⁶⁸ κ.π.ξ. Παρά τις υπερβολικά μακροτενείς περιόδους του,⁶⁹ την «έπιθετο-λατρία»⁷⁰ και τὰ συχνὰ αὐτο-επαινετικά (και ὅχι ἀπλῶς αὐτο-περιγραφικά) του σχόλια,⁷¹ ἡ γυγαντιαία πεζογραφική δραστηριότητα τοῦ Παλαμᾶ κάλυψε ἕνα εὖρος ποῦ δύσκολα μπόρεσε νὰ καλύψει ἄλλος πεζογράφος μετὰ ἀπὸ ἐκεῖνον. Ἐτσι, ὁ Παλαμᾶς κατέθεσε τὴν ἀπόφύ του, ἀπὸ τὴ νεοελληνική καὶ μόνο λογοτεχνία, γιὰ ἔργα (χρονολογικῶς) τῶν Ρήγγα, Βηλαρά, Χριστόπουλου, Κάλβου, Μακρυγιάννη, Σολωμοῦ, Ραγκαβῆ, Ἀλ. Σούτσου, Λασκαράτου, Βαλαωρίτη, Μαρκορά, Πολυλά, Ροῖδη, Παράσχων, Βιζυηνοῦ, Πάλλη, Παπαδιαμάντη, Προβελέγγιου, Σουρῆ, Καλοσγούρου, Ψυχάρη, Δροσίνη, Μάβιλη, Κ. Παρρέν, Πολέμη, Καβάφη, Καρκαβίτσα, Βλαχογιάννη, Κρυστάλλη, Μητσάκη, Σημηριώτη, Π. Δέλτα, Πορφύρα, ἀλλὰ καὶ Σεφέρη, Θεοτοκά, κ.π.ξ., καθὼς καὶ γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, τὸν Διγενῆ Ἀκρίτη, καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, σὲ σημεῖο ποῦ νὰ δικαιώνεται κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἦταν ἴσως ὁ μόνος νεοελλήνας λογοτέχνης ποῦ κατεῖχε πλήρως τὴ νεοελληνική λογοτεχνία, ὅπως καὶ μέγα μέρος τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς του (κυρίως γερμανικῆς καὶ γαλλικῆς, καὶ δευτερευόντως ἰταλικῆς καὶ ἀγγλικῆς). Μάλιστα, ἀπὸ ἀναφορὰς τοῦ Παλαμᾶ σὲ ἕνα «πρόγραμμα τῆς ἐργασίας» του,⁷² μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι ὁ συγγραφέας παρήγγε τὴν κριτική του πεζογραφία σύμφωνα μὲ προσχεδιασμένο πρόγραμμα καὶ ὅχι περιστασιακά, κάτι ποῦ, ἂν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες μαρτυρίες, τὸν καθιστᾷ μοναδικὸ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς.

Μία ἀπὸ τίς πρακτικὲς τοῦ Παλαμᾶ αποτελοῦσαν οἱ κριτικοὶ πρόλογοι, τοὺς ὁποίους ἔγραφε ὁ ἴδιος καὶ προέτασσε τῶν ποιητικῶν του συλλογῶν. Οἱ πρόλογοι αὐτοί, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἄρτια δοκί-

68. *Ο.π.*, τόμ. 4, σελ. 293-452.

69. Μία περίοδος τοῦ Παλαμᾶ μπορούσε εὐκολὰ νὰ ἐκτείνεται ἕως καὶ σὲ 16 τυπωμένες ἀράδες: βλ. π.χ. *Ἀπαντα*, σελ. 326-7 καὶ 329 τοῦ τόμου 2, καὶ σελ. 233 κ.ξξ. τοῦ τόμου 15.

70. Π.χ. ὁ.π., τόμ. 2, σελ. 50, 66.

71. Π.χ. ὁ.π., τόμ. 1, σελ. 375 κ.ξξ.· τόμ. 6, σελ. 26· τόμ. 10, σελ. 425 κ.ξξ. Αὐτὸς ὁ πληθωρικὰ αὐτο-αναφορικὸς χαρακτήρας τῆς παλαμικῆς κριτικῆς, ποῦ κάποτε φτάνει καὶ σὲ ναρκισσιστικὴ αὐτο-ἀνάλυση (ὅπως στὴν πεζὴ συλλογὴ του «*Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου*», *Ἀπαντα*, τόμ. 4, σελ. 293-452), ἔγινε ὥστόσο παράδοση καὶ γιὰ μεταγενέστερους συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Ἐλύτης στὴν κριτικὴ πεζογραφία του (βλ. ἐπόμενο, Γ' τμήμα αὐτῆς τῆς μελέτης).

72. *Ο.π.*, τόμ. 8, σελ. 27 (1908). Γιὰ τὸ εὖρος τῆς παλαμικῆς λογοτεχνικῆς ἐποπτείας, πρβλ. Ἐλ. Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, «Ὁ Κ. Παλαμᾶς θεωρητικὸς τῆς ποίησης», *Σύγχρονη*, τεύχ. 4 (Ἰούλιος 1992), σελ. 34.

μια, απαρτίζουν ένα σημαντικό τμήμα της παλαμικής κριτικής⁷³ και το κύριο δχημα για την έκφραση της ποιητικής του και των απόψεών του για έργα άλλων συγγραφέων.

Σε τέτοια κείμενα, ως σταθερά δοκιμακὰ γνωρίσματα της κριτικής πεζογραφίας του Παλαμά μέσα στο χρόνο προβάλλουν ή άρνησή του νά στρατευθεί με τὰ κείμενά του σέ συγκεκριμένη κομματική ιδεολογία⁷⁴ ή νά προπαγανδίζει κάποιο αισθητικό δόγμα,⁷⁵ ή φαινομενική απομάκρυνση από συστηματικές έπιστήμες και την τυπική μόρφωση,⁷⁶ ή αίσθηση ότι τὰ κείμενά του αποτυπώνουν ένα πρόσωπο του έαυτού του,⁷⁷ ή επίγνωση ότι δέν είναι αλάθητος,⁷⁸ ή έπιζήτηση της άκρίβειας στην έκφραση,⁷⁹ ή ‘‘πόζα’’ του παίζοντος και αυτοσχεδιάζοντος δοκιμιογράφου,⁸⁰ κ.ο.κ.

73. Για τὸ έθος τῶν προλόγων πρβλ. Π. Δ. Μαστροδημήτηρ, *Πρόλογοι Νεοελληνικῶν Μυθιστορημάτων (1830–1930)*, Δόμος, Ἀθήνα 1992 (καί φωτοαντίοτ.: 1998), σελ. 51.

74. Βλ. π.χ. ὅπου καί στήν ὑπόσημ. 71, τόμ. 7, σελ. 313 (29.7.1931), Πρόλογος στήν συλλογή του *Τὰ Δεκατετράστιχα*: «Ἀντιπαθῶ καί καταφρονῶ ιδεολογίες καί ὑπηρεσίες πού μοῦ θυμίζουν ὅτι στήν πολιτική ὀνομάζεται κ ὁ μ α» (ή ἔμφαση εἶναι τοῦ συγγραφέα). Πρβλ. πρωιμότερη ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἀποψῆς στόν τόμ. 12, σελ. 184–5 (1927).

75. Ὁ.π., τόμ. 1, σελ. 325 (1925), «Πῶς θυμοῦμαι τοὺς Ἰάμβους καί Ἀναπαιστούς», Πρόλογος Παλαμά στήν συλλογή του *Ἰαμβοί καί Ἀνάπαιστοι*: «ἔχι ἐκεῖ πού δόγματα λογῆς ἀγωνίζονται ἐκ τῶν προτέρων νά ἐφαρμοσθοῦν στά ἔργα τῆς τέχνης, γιά νά ἐξεταστοῦν τὰ ἔργα καί νά κριθοῦν, ἀλλά ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ τεχνίτες μιλοῦν γιά κείμενα». Ἡ ἀποψη αὐτή τοῦ Παλαμά ἐμελλε νά ἐπανελεῖ ἀργότερα, στόν δημόσιο διάλογο Σεφέρη–Τσάτσου, μέ τὴν ἀντίρρηση τοῦ Σεφέρη σέ οἰοδήποτε a priori ἐπιβαλλόμενο αισθητικό δόγμα στήν τέχνη, βλ. *Δοκιμές Α΄* 89, 109, 116 κ.ἐξ., 160–1 (1938–39).

76. Ὁπου καί στήν ὑπόσημ. 74, τόμ. 1, σελ. 375: «δέν ἔχω καμιά συστηματική γνωριμιὰ καί διατριβή μέ τοὺς φιλόσοφους»· τόμ. 12, σελ. 169: «Φιλόσοφος δέν εἶμαι. Γι’ αὐτό καί δὲ φιλοσοφῶ μέ τοὺς στίχους μου. Ἀπλούστερα, καί κριτικώτερα, σωστά θὰ εἶταν νά εἰπωθῇ: Τ ρ α γ ο υ δ ὼ καί τῇ φιλοσοφίᾳ» καί τόμ. 10, σελ. 420: «οἱ συχνὰ λεγόμενοι μ ο ρ φ ω μέ ν ο ι, τῆς Τέχνης οἱ πληγές, τοῦ Λόγου τὰ ἄλογα». Πρβλ. τόμ. 2, σελ. 337 (1892): «τὴν κατάργησιν τοῦ Δασκαλισμοῦ, τοῦ ἀποκτηνοῦντος τὸν νοῦν καί ἀποξοραίνοντος τὴν καρδίαν».

77. Ὁ.π., τόμ. 2, σελ. 14 (γιά *Τὰ Πρῶτα Κριτικά* του): «Εἶναι φωτογραφίες μου παρμένες σὲ διάφορα στασιμὰτα, μέ διάφορα φορέματα, σὲ διαφορετικές ἡλικίες τῆς σκέψης μου [...] περισσότερο ἀπὸ τὰ πρόσωπα καί ἀπὸ τὰ ἔργα πού ἐξετάζουμε, μιλάνε, καί χωρὶς νὰ τὸ φωνάζουν, γιά τὸ δικό μου πρόσωπο καί γιά τὸ δικό μου ἔργο, καί δίνουν ἀφορμὴ νὰ κοιταχτοῦνε καί τὰ δυὸ προσεκτικώτερα». Ἡ παρομοίωση, ἀπὸ τὸν Παλαμά, τῶν κειμένων του μέ φωτογραφίες ὁδηγεῖ τὴ σκέψη μας στόν προκατόχο τῆς φωτογραφίας, δηλ. τὸ πορτραῖτο, μέ τὸ ὅποιο συχνὰ ὁ ἱδρυτὴς τοῦ δοκιμίου Montaigne συνέκρινε τὰ δικά του κείμενα.

78. Ὁ.π., τόμ. 2, σελ. 46 (1888): «Ἐγὼ δὲ ὁμολογῶ ἐν εἰλικρινείᾳ —ἀν καί ἐκφέρω τὴν ὁμολογίαν μου ὡς ἀπόρριον προσωπικῶν ὅλως διαθέσεων, ἀνευ ἀπολύτου πεποιθήσεως εἰς τὸ ἀλάθητον αὐτῶν [...]».

79. Ὁ.π., τόμ. 2, σελ. 202 (1895): «ὣ ἀκρίβεια ἡ σφραγὶς τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος» (στό «Ἡ σαφήνεια καί ἡ ἀσάφεια»).

80. Ὁ.π., τόμ. 6, σελ. 417 (1902): «καὶ ἂν ἔτυχε καμιά φορὰ νὰ παίξω δημοσίᾳ ρόλο

Ἐνῷ ὁ Παλαμᾶς ἀρνήθηκε νὰ ὑποτάξει τὰ δοκίμιά του στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀντιπροβάλλοντας τὴν μᾶλλον ἀ-πολιτική ἔννοια τῆς «πατριδολατρίας»,⁸¹ δύο ἄλλοι συγγραφεῖς, ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος καὶ ὁ Ἰων Δραγοῦμης ἐπανεφέραν τὴν πολεμικὴ αἰχμὴ στὴν ἔκφραση προσωπικοῦ στοχασμοῦ διὰ τοῦ πεζοῦ λόγου, θέτοντας ἀπερίφραστα τὸν τελευταῖο στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ. Ὁ Γιαννόπουλος εὐαγγελίσθηκε τὴν «Ἑλληνικὴν Ἀναγέννησιν» ἐνὸς «Νέου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ» μὲ διαδοχικῶς, ὀνειροπόλα, λυρικά, ἐνθουσιώδη, προτρεπτικά, πολεμικά, μισαλλόδοξα, ἀπογοητευμένα, ἀπελπισμένα φυλλάδια (Pamphlets, ὅχι δοκίμια) γραμμένα στὴν καθαρεύουσα κατὰ τὴν πρώτη κυρίως δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ὁ ἴδιος ὁ Γιαννόπουλος, στὴν τελευταία παράγραφο ἀπὸ τὸ *Νέον Πνεῦμα* του (1906), εἶχε «ὀρίσει» τὸν Ἰωνα Δραγοῦμη καὶ τὸν Σπύρο Μελά ὡς κληρονόμους τῆς ἰδεολογικῆς του παρακαταθήκης. Συμμετρικά, ὁ τίτλος τοῦ πρώτου, βιογραφικοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἰωνος Δραγοῦμη, *Μαρτύρων καὶ Ἡρώων Αἷμα* (1907), φαίνεται πὺς εἶναι παρμένος ἀπὸ μία φράση τοῦ Γιαννόπουλου στὸ *Νέον Πνεῦμα* (1906, τώρα στὰ *Ἀπαντα*, σελ. 128): «Ἐποχὴ τοῦ 1821. *Μαρτύρων καὶ Ἡρώων*. Εἰς τὸ βάθος χαλάσματα καὶ κρημνίσματα ἀχνίζοντα ἀπὸ αἵματα [...]» (ἡ ὑπογράμμισή δική μου).

Ὁ Ἰων Δραγοῦμης ἀφιέρωσε τὴν πολιτικὴ του δράση στὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀνάλωσε τὴν πεζογραφία του καί, ἐν τέλει, τὴν ἴδια τὴ ζωὴ του, στὸν βωμὸ τοῦ ἐθνικοῦ ἰδεώδους. Ὑπῆρχε τότε, εἶναι ἀλήθεια, μιὰ συγκίνηση καὶ μιὰ ἀξιοζήλευτη γνησιότητα σὲ τέτοιους ἀγῶνες, ποὺ ὅμως πολλοί, ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνιστόρητοι προφῆτες, θὰ σπεύσουν ἴσως σήμερα νὰ σαρκάσουν ὡς «ἐθνικισμό», προσάπτοντας, ἔτσι ἀμέθοδα, ἀβασάνιστα καὶ ἀσεβῶς, ἐτικέτες τοῦ 2000 σὲ θυσίες Ἑλλήνων τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα.⁸²

κ ρ ι τ ι κ ο ὡ, ἔγραψα τὸ κριτικόν, ὡς τὸ εἶποῦμε, ἄρθρο μου, ἀπλούστατα, ὅπως θὰ ἔγραφα ἓνα τραγουδάκι, ἀμέθοδα καὶ σχεδὸν ἀπροετοίμαστα, ὅχι γιὰ τὸ θεώρησα χρέος μου, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἔτσι τοῦ ἤρθε τοῦ πόθου μου».

81. "Ο.π., τόμ. 1, σελ. 22 (1931): «κάτι σπέρνεται προμηνώντας κάποια μεταστροφή πὺ ἀγάλια-ἀγάλια θ' ἀνθίσω, στὴν ἰδεολογία μας, στὴν αἰσθητικὴ μας. Ἡ πατριδολατρεία [sic]. Πατριδολατρεῖς εἶμαι, ὅχι ἐθνικιστὴς» σχαίνομαι καὶ τὴ λέξω καὶ τὴν ἐτικέττω» (ἡ ἔμφραση εἶναι τοῦ συγγραφέα).

82. Ὡς Μακεδόνας, κατὰ τὸ ἥμισυ, καὶ ὡς δισέγγονος Μακεδονομάχου, τοῦ Εὐαγγέλου Α. Κωφοῦ (1866-1940), δὲν μπόρεσα νὰ ἀντισταθῶ σὲ αὐτὴ τὴν κάπως συναισθηματικὴ παρέκβαση, ποὺ μπορῶ πάντως νὰ ἀντισταθίσω μὲ φιλογολικὴ παραπομπὴ στὸ βιβλίο τοῦ Ἀγγέλου Ἀνεστόπουλου, *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν 1903-1908 καὶ ἡ συμβολὴ τῶν κατοίκων εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονικὴ 1965, σελ. 97, κ.ά.

Ἀντίθετα λοιπὸν ἀπὸ τὴν πεζογραφία τοῦ Γιαννῶπουλου, ὁ πεζὸς λόγος τοῦ Δραγούμη γραφόταν στὴ δημοτικὴ καί, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, πλησίασε τὴ δοκιμιογραφία πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοῦ Γιαννῶπουλου. Στὸν Πρόλογο τοῦ Δραγούμη στὸ πεζογράφημα *Σαμοθράκη* — *Τὸ νησί* (1908), τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ προῶν διασταύρωσης δοκιμίου καὶ ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων, ὁ ἴδιος ὁ Δραγούμης τὸ χαρακτηρίζει «μᾶλλον δοκίμιον».⁸³ Παρὰ τὴν ἀντι-δοκιμιακὴ του ὑποδιαίρεση σὲ ἔνδεκα κεφάλαια, τὸ δοκιμιακὸ στοιχεῖο ἐνυπάρχει σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο καὶ γίνεται φανερὸ στὴ βαθμιαία προσπέλαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα εὐρύτερα ἐθνικῶν θεμάτων (ἀπὸ τὴ ζωτικὴ σημασία τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης μέχρι τὰ ἀποτελέσματα τῆς διαδοχῆς διαφόρων θρησκειῶν στὴν Ἑλλάδα) μέσα ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς ἐλληνικῆς φύσης στὴ Σαμοθράκη. Καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Δραγούμη, ὅπως ἡ μυθιστορηματικὴ βιογραφία τοῦ *Ὅσοι Ζωντανοί* (1911), ὑπάρχουν ἐπίσης δοκιμιακὲς παρεκβάσεις.

Ὁ ἕτερος ἐκ τῶν δύο ὁρισθέντων ὡς ἰδεολογικῶν κληρονόμων τοῦ Γιαννῶπουλου, ὁ Σπῦρος Μελάς, μολοντί καὶ αὐτὸς (ὅπως καὶ ὁ Ἴων Δραγούμης) υἱοθέτησε καὶ θερμὰ υπεράσπισε τὴ δημοτικὴ στὰ κείμενά του, ἀκολούθησε ἐντούτοις, ὁλοένα καὶ φανατικότερα, μᾶλλον πολιτικά καὶ στενὰ ἐθνικιστικά παρὰ εὐρύτερα ἐθνικά ἰδεολογήματα: ἔτσι, ὁ ἀντικομμουνισμὸς καὶ ὁ φασισμός,⁸⁴ συμφιλωμένοι παραδόξως μ' ἓναν ἔνθερμο δημοτικισμό, φαίνεται λίγο-λίγο νὰ θόλωναν στὸ νοῦ τοῦ Μελά κάθε νηφάλια τάση, ποὺ τόσο εἶναι πάντοτε ἀπαραίτητη σ' ἓναν δοκιμιογράφο. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι πῶς, στὴ διάρκεια τῆς λογοτεχνικῆς του σταδιοδρομίας, ὁ Μελάς φιλοξένησε, στὸ λογοτεχνικὸ περιοδικὸ *Ἰδέα*, τὸ ὁποῖο ἐξέδιδε κατὰ τὰ ἔτη 1933-34, καὶ λογοτέχνες ἀπὸ τὴ νεότερη "γενιὰ τοῦ '30", ὅπως οἱ Θεοτοκάς, Τερζάκης, Καραντώνης, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς *Ἰδέας* ἀσκοῦσαν ἐπιθετικὴ κριτικὴ

83. Ὁ Δραγούμης ὑπογράφει αὐτὸ τὸν Πρόλογο (σελ. 3) ὡς «Ἰδας» καὶ τὸν χρονολογεῖ μὲ τὴν ἐνδειξὴ α' Ἀθήνα, 31 τοῦ Ἀλωνάρη [δηλ. Ἰουλίου] 1909»: «Τὸ βιβλίο αὐτό, ποὺ εἶναι μᾶλλον δοκίμιο, φαίνεται πολὺ προσωπικὸ καὶ περιέχει κάποια ψυχολογικὴ ἀνάλυση ἐνὸς συγγραμνοῦ καὶ νέου ἀνθρώπου σχετικὰ μὲ τὴν ἐθνικὴ του συνείδηση».

84. Βλ. π.χ. *Ἰδέα*, τόμ. II, τευχ. 11 («Νοέμβριος 1933»), σελ. 260: «Ἄν λέγατε στοὺς διανοούμενους τῆς προμουσουλινικῆς Ἰταλίας, ὅτι, σὲ λίγα χρόνια, ἡ χώρα τους θ' ἀναγεννιότανε μὲ τὴν πνοὴ μιᾶς ἐπανάστασης, σὰν τὴ φασιστικὴ, θὰ σὰς ἀκούγανε μὲ τὸ ἴδιο ἔμφανισμα [...]». Πρβλ. τευχὸς Ὀκτ. 1933, σελ. 196: «Ἡ φασιστικὴ ἐπανάσταση ἀποτελεῖ μιὰ δυνατὴ βεβαίωση τῆς Ἰταλικῆς ψυχῆς». Γιά τὸν ἀντικομμουνισμό τοῦ Μελά, βλ. ἴδιο, τόμ. 1, τευχ. 2 («Φεβράριος 1933»), σελ. 82 κ.ἐξ., 87· καὶ *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμ. Α', τευχ. 2 (1.3.1948), σελ. 70α: «τὸ κόκκινο σκολεῖό τους», γιὰ τὸ πείραμα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, «ξεδίπλωσε φανερὰ τὴν κόκκινη σημάδα, γιὰ τὸν Γληφὸ, κ.ο.κ.

σέ ἀριστεροὺς καὶ μὴ λογοτέχνες (Βάρναλη, Παρορίτη, Ράντο, ἀλλὰ καὶ Παπατσώνη, κ.ἄ.). Στὸ ἄλλο λογοτεχνικὸ περιοδικὸ πού διηύθυνε, τὸ *Ἑλληνικὴ Δημοιοιργία* (1948-1954), ὁ Μελάς καὶ πάλι δὲν περιορίσθηκε σέ ἄρθρα λογοτεχνικῆς κριτικῆς σχετικὰ μὲ διάφορους "Ἑλλήνες συγγραφεῖς (μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο καὶ τὸν Ἰωάν Δραγούμη), ἀλλὰ ἄσκησε καὶ κοινωνικὴ-ιδεολογικὴ κριτικὴ μὲ αἰχμηρὰ σχόλια κυρίως κατὰ τῶν νέων λογοτεχνῶν τῆς "γενιᾶς τοῦ '30". Ὁ Μελάς ἐξέδωσε ἐπίσης ἀργότερα (1944) ἓνα τόμο τιτλοφορημένον *Τέχνη καὶ Ζωή — Δοκίμια*, μὲ τέσσερα κείμενα,⁸⁵ τὰ ὁποῖα ὅμως ἐμπίπτουν μᾶλλον στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνικῆς-αἰσθητικῆς ἀνάλυσης, ὑπὸ τῇ μορφῇ ἐλεύθερης μελέτης ἢ προσωπικῶν ἐνθυμημάτων, παρὰ στὸ χῶρο τοῦ δοκιμίου.

Ἕνας μᾶλλον κεντρικός, καὶ ὅχι ιδεολογικὰ ἀκραῖος, συνεχιστὴς τῆς ἀποκοσμῆς θέρμης τοῦ Γιαννόπουλου στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἦταν ὁ Σικελιανός,⁸⁶ ὁ ὁποῖος, μεταξὺ τοῦ 1909 καὶ τῆς ἀνόδου τοῦ Σεφέρη κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930, φαινόταν ὁ πιθανότερος διάδοχος τοῦ γηράσκοντος Παλαμᾶ. Πολλὰ ἀπὸ τὰ πεζὰ κείμενα τοῦ Σικελιανοῦ συγκεντρῶνουν ἀρκετὰ δοκιμιακὰ στοιχεῖα πού θὰ συνηγοροῦσαν ἐνδεχομένως ὑπὲρ μιᾶς ὑποψηφιότητος τοῦ ὡς δοκιμιογράφου. Καὶ ὁ Σικελιανός, ὅπως καὶ ὁ Γιαννόπουλος, ὁραματιζόταν μία «ἀναγέννηση» τῆς Ἑλλάδος, ἂν καὶ τὴν ἀντιλαμβάνονταν πρὸ φιλοσοφικὰ ἀπ' ὅ,τι ὁ Γιαννόπουλος,⁸⁷ ἐνῶ δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος καὶ ἀπὸ λιγότερο εὐχάριστες ὀψεις τῆς γιαννοπουλικῆς ιδεολογίας (ἀντισημιτισμός,⁸⁸ πρωτο-φασισμός, ἀντι-χριστιανισμός, κ.ο.κ.). Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ποίησίν του, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πεζογραφίας τοῦ Σικελιανοῦ παρέμεινε προσηλωμένο στὴν προβολὴ ἰδεῶν πού γρήγορα ξεπεράστηκαν, ἔπειτα ἀπὸ τὴν παροδικὴν προσέλευση τῆς κοινῆς γνώμης πρὸς αὐτές (ὅπως, λ.χ., τῆς Δελφικῆς τοῦ Ἰδέας). Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ προσπάθεια τοῦ Παλαμᾶ νὰ ἀντισταθμίσει τὴν ἀποκλειστικὴ ἀρχαιολατρία μὲ πηγὲς ἐμπνευσης καὶ ἀπὸ θέματα βυζαντινὰ

85. Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι: «Ἡ Ὠμορφιά τῆς Γυναίκας» (σελ. 7-32), «Γιὰ ἓνα καινούργιο θέατρο» (σελ. 33-52), «Κωστῆς Παλαμᾶς» (σελ. 53-74) καὶ «Ἀγγελοῦ Σικελιανός» (σελ. 75-92).

86. Βλ. τὸ ἐγκωμιστικὸ ἄρθρο (1919) τοῦ Σικελιανοῦ γιὰ τὸν Γιαννόπουλο, τώρα στὴν συλλογὴ *Πεζὸς Λόγος*, τόμ. Α', σελ. 63-76.

87. *Ο.π.*, τόμ. Β', σελ. 215, 230-1.

88. Βλ. ὁ.π., σελ. 89-90, τὴν ἐμφατικὴ ἀντίθεση μεταξὺ «σημιτικῆς ιδεολογίας» καὶ «Ἀρείας διανοητικότητος» (1927)· ἀλλὰ καὶ ἀποκήρυξη τοῦ ἀντισημιτισμοῦ, τόμ. Γ', σελ. 25-29, «Ἀφορμαὶ καὶ αἰτία τῶν ἀντισημιτικῶν ἐπεισοδίων τῆς Θεσσαλονίκης» (1931), καὶ τοῦ φασισμοῦ-ναζισμοῦ, τόμ. Ε', σελ. 279 (1945).

υποχωρεῖ αἰσθητὰ στὸ ἔργο τοῦ Σικελιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἐβλεπε τὸ Βυζάντιο, ἐπηρεασμένος ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὴν προκατελημμένη θέαση ἀρκετῶν Δυτικῶν λογίων,⁸⁹ ὡς μία περίοδο «καταθλιπτικοῦ Χριστιανικοῦ φανατισμοῦ»,⁹⁰ ὅπου ὁ Σικελιανὸς ἀντιπαρέτασσε τὸν Διγενῆ ὡς μία μορφή βυζαντινοῦ ἀντι-ἥρωα. Στὰ περισσότερα ὅμως ἔργα τοῦ ὁ Σικελιανὸς προτιμοῦσε νὰ ἐνδιατρίβει νοερά στὴν φανταστικὴ καὶ μυστηριακὴν ὁμορφιὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ἀκόμα καὶ περὶ τοῦ κείμενα στὰ ὁποῖα ὁ Σικελιανὸς ἐξέφρασε τὴν ποιητικὴν του καὶ τίς προσωπικὰ του κατευθυντήριες ἀρχές στὴ λογοτεχνία, ὅπως ἡ Εἰσαγωγή του στὴν ποιητικὴν του συλλογὴ *Λυρικός Βίος*,⁹¹ γράφτηκαν ὡς ἐσωτεριστικές, ἐγκεντρικὲς ἀναλύσεις τῶν δικῶν του ποιημάτων, κινούμενα, κατὰ τὸν ἴδιο, στὴ σφαῖρα τῆς φιλοσοφίας τῆς ποίησης.⁹² Πάντως, ἡ ἐνδοσκοπικὴ διάθεση, ἔστω καὶ σ' αὐτὸ τὸν ὑπερβολικὸ βαθμὸ, ἀν συνδυαστεῖ καὶ μετὰ τὴν ἀπόστασιν ποὺ κατὰ κανόνα ἤθελε ὁ Σικελιανὸς νὰ διατηρεῖ ἀπὸ τὰ πολιτικά,⁹³ καθὼς καὶ μετὰ τὸν γενικὸ χαρακτήρα τῶν (ἡθικῶν, πνευματικῶν, κ.ἄ.) ἀναζητήσεων ποὺ ὁ συγγραφέας ἐκφράζει, μᾶς ὁδηγεῖ στὸν ἐντοπισμὸ κάποιων στιγμῶν ὑψηλοῦ δοκιματικοῦ λόγου:

«Τὸ ζήτημα ἦτανε γιὰ μένα τότε μόνο, ἀν εἶχα ἢ ὄχι, ὡς μιὰ ἀπλὴ πνευματικὴ μονάδα, τὸ δικαίωμα ν' ἀποτραβηχτῶ. [...] ὄφειλα νὰ μὴν ἐγκαταλείψω οὔτε μιὰ στιγμὴ τὸ ἔδαφος τῶν λειτουργιῶν

89. Βλ. π.χ. τὰ παραθέματα τοῦ Σικελιανοῦ ἀπὸ ἔργα τῶν Grégoire, Diehl, κ.ἄ. γιὰ τὸ Βυζάντιο, στὴν Εἰσαγωγή του, τὴν ὁποία προέταξε τῆς τραγωδίας του «Χριστὸς Λυόμενος ἢ Ὁ Θάνατος τοῦ Διγενῆ», *Θυμέλη*, τόμ. Γ', σελ. 11-12 καὶ *passim*.

90. Στὸ «Ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὸν βαθύτερον ἱστορικὸ ἐαυτό μας», *Πεζὸς Λόγος*, τόμ. Β', σελ. 206-207. Πρβλ. τὴν ὑπὲρ τῶν θρησκευτικῶν αἰρέσεων θέσιν του στὴν Εἰσαγωγή ὅπου παρέπεμψε στὴν προηγούμενη σημείωσιν, τὴν *Θυμέλη*, τόμ. Γ', σελ. 10: «θεοκρατικὸ, ἱμπεριαλιστικὸ, κληροκρατικὸ [...] Βυζάντιο»· πρβλ. στὸ *ἴδιο*, σελ. 14, σχετικὰ μετὰ τὸν Πατριάρχην Φώτιο, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Σικελιανό, ἔμεινε «ζένος πρὸς τὴ λαϊκὴ ψυχὴ ἐξαιτίας τοῦ "πνευματικοῦ περιορισμοῦ" ποὺ τοῦ ἐπέβαλλε ἡ Ὁρθοδοξία». Ὁ «δογματικὸς χριστιανισμὸς» συχνὰ ἀντιπαρβαλλόταν ἀπὸ τὸν Σικελιανὸ πρὸς τὸ δικό του, προσηπτικὸ ἰδεῶδες ἐνὸς «ὀρφικοῦ χριστιανισμοῦ» — βλ. «Ἡ Δελφικὴ Ἰδέα. Ὁμιλία Πρώτη» (1931, τὴν ὥρην στὸ *Πεζὸς Λόγος*, τόμ. Β', σελ. 272).

91. 1938, τὴν *Λυρικός Βίος*, τόμ. Α', σελ. 10-81. Τὰ πολλὰ γλωσσοπλαστικὰ εὐρήματα, μιὰ ναρκισσιστικὰ συνεστραμμένη σύνταξις, σχοινοτενεῖς προτάσεις καὶ πληθώρα ἀφηρημένων οὐσιαστικῶν δυσχεραίνουν σημαντικὰ τὴν κατανόησιν αὐτοῦ τοῦ κειμένου.

92. *Ὁ.π.*, σελ. 63, 66.

93. Βλ. «Ἡ Δελφικὴ Ἑλλάδα» (1926), τὴν ὥρην στὸ *Πεζὸς Λόγος*, τόμ. Β', σελ. 39: «Ὁ ἀνώτερος αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ἱστορικὸς τοῦ ψυχισμοῦ, κομματισμένος ὅπως εἶναι, σκεπασμένος ἀπὸ τὸ ὄργιο μιᾶς ἀθλιας πολιτικῆς ζωῆς».

τῆς καθαρῆς πνευματικῆς συνείδησής μου. [...] ἦτανε πιὸ δύσκολο νὰ παραμείνω, ὅσοδὴποτε ἄλλωστε προσωρινά, πνευματικὸς φρουρὸς στὴν ἴδια θέση, παρὰ ἀντίθετα νὰ σπεύδω σὰν ἡ ἀράχνη στὰ ἀνεξέλεγκτα ἀπὸ τὴ γνησία μου ἐνδοσκόπηση σημεῖα, ὅπου ἀδιάκοπα ἐκδηλώνονταν στὰ νευρικά μου νήματα, ποὺ μὲ συνδέανε μὲ τὸ γύρω κόσμο, ὁ ἐξωτερικὸς τῶν γεγονότων κραδασμός. [...] στὸ μακρινὸ αὐτὸ διάστημα τῆς ἀπομόνωσής μου, οὔτε μία στιγμή δὲν ἔπαυσα νὰ εἶμαι ὁ δέκτης τῶν ρευμάτων ὅπου ἐπλημμύριζαν τὴν ἱστορικὴ ἀτμοσφαῖρα, κι οὔτε μία στιγμή δὲν ἦτανε ποὺ νὰ μὴ νιώθω ὀλόψυχα τὸν πόθο νὰ βρεθῶ μὲς στῶν ἱστορικῶν αὐτῶν ρευμάτων τὴν πηγὴ καὶ τὴν καρδιά». ⁹⁴

Ἄν ἀπὸ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα εἰλεπε ὁ ἀναδρομικὸς τόνος (ἂν ἦταν, ἂς ποῦμε, τὰ ρήματά του στὸν ἐνεστώτα), θὰ συνιστοῦσε μία τυπικὴ δοκιμακὴ αὐτο-παρατήρηση, καθὼς πληροῖ τίς ὑπόλοιπες προϋποθέσεις: πρωτοπρόσωπος λόγος, σὲ ὑπόγεια (καὶ ὄχι φανερὴ) συστοιχία μὲ τὴ φιλοσοφία (βλ. ἀναφορὰ στὴν Ἑρακλείτεια παρομοίωση τῆς ψυχῆς ἢ, ἐδῶ, τῆς ποιητικῆς διάνοιας, μὲ ἀράχνη⁹⁵), καὶ διερεύνηση τῆς ἔντασης μεταξὺ τῆς («ἀπομόνωσης») τοῦ δημιουργοῦ καὶ τοῦ χρέους του νὰ συμμετάσχει στὰ ἐξωτερικὰ κοινωνικὰ γεγονότα.

Ὁ Σικελιανός, πάντως, δὲν φαίνεται νὰ σκέφθηκε ποτὲ νὰ παρουσιάσει ὁ ἴδιος πεζογραφήματά του ὡς δοκίμια. Ἔστω καὶ ἂν κάποια ἀπὸ αὐτά, λόγῳ τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ὕφους τους, θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ θεωρηθοῦν ὑποψήφια γιὰ τὸν χαρακτηρισμό,⁹⁶ ὥστόσο δὲν ὑπάρχουν ἐμφανὴ σημάδια ἐπίγνωσης τῆς δοκιμακῆς παράδοσης στὴν πεζογραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Σικελιανοῦ, ὅπως εἶδαμε ὅτι ὑπῆρχαν στὸν πεζὸ λόγο τοῦ Παλαμᾶ.

Ἐνῶ ὁ Σικελιανὸς ἔγραφε καὶ γιὰ ἐφημερίδες κατὰ καιροὺς, ὁ Φῶτος Πολίτης⁹⁷ ἦταν πολὺ πιὸ κοντὰ στὸν πραγματικὸ κόσμο τῆς ἐφημεριδογραφίας ὡς τακτικὸς συνεργάτης σὲ διάφορα ἀθηναῖκά φύλλα τῆς ἐποχῆς, μὲ πολυάριθμες εὐσύνοπτες ἐπιφυλλίδες.⁹⁸ Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἄρθρα του ἀφοροῦσαν λογο-

94. Δελφικὸς Λόγος, «Ἡ πνευματικὴ βάση τῆς Δελφικῆς προσπάθειας» (1927), ὁ.π., σελ. 68-69.

95. Πρβλ. Diels-Kranz τόμ. 1, ἀπόσπ. 67a Ἑρακλείτου.

96. Ὅπως π.χ. τὸ κείμενο μὲ τίτλο «Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Μουσικὴ» (1944), *Πεζὸς Λόγος*, τόμ. Δ', σελ. 136-147.

97. Τὰ κείμενά του ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὴν μεταθανάτια συλλογὴ: Φῶτος Πολίτης, *Ἐπιλογὴ κριτικῶν ἄρθρων*, ἐπιμ. Ν. Πολίτης, τόμοι Α'-Δ', Ἀθήνα.

98. Τὰ ἀθηναῖκά αὐτὰ φύλλα ἦσαν, κατὰ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῆς συνεργασίας τοῦ Φ. Πολίτη: *Νέα Ἑλλάς*, *Πρόοδος*, *Πολιτεία*, *Ἐλευθερον Βήμα*, *Πειθαρχία*, *Πρωΐα*.

τεχνικά θέματα⁹⁹, γράφονταν από το 1915 ως το 1934 (ως το 1927 στην καθαρεύουσα) και δημοσιεύονταν σε τακτική στήλη, κάποτε και σε συνέχειες. Πέρα όμως από τη λογοτεχνία, τα άρθρα του Πολίτη κάλυπταν επίσης το θέατρο, όπως και ένα ευρύ φάσμα από άλλα κοινωνικά θέματα. Χωρίς καθόλου να καθρεφτίζουν το «έγώ» του συγγραφέα τους κατά δοκιμιακό τρόπο, αποτελούσαν την έκφραση μιᾶς δέσμευσης εκ μέρους του να κρίνει τακτικά τα επίκαιρα γεγονότα τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς ἐντὸς ἀλλὰ καὶ πέραν τῆς Ἑλλάδος: «Ἀπὸ τὴν στήλην αὐτὴν παρηκολούθησα, ὅσο μπόρεσα, τὴν λογοτεχνικὴν κίνησιν τοῦ παρελθόντος ἔτους». ¹⁰⁰ Δεδομένου ὅτι ἔτσι ἀκριβῶς ἀντιλαμβάνονταν ὁ Φῶτος Πολίτης τὸ εἶδος τοῦ *χρονογραφήματος*, ¹⁰¹ τὰ κείμενά του, ὅπως καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ροῦδη νωρίτερα, σωστότερο εἶναι νὰ χαρακτηρισθοῦν *χρονογραφήματα*, μ' ἄλλα λόγια, κείμενα ποὺ ἀνήκουν σ' ἓνα εἶδος δεσμευμένο ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὴν ἐπικαιρότητα.

Γενικά, φαίνεται ὅτι, μετὰ τὴν πρώτη συνειδητὴ δοκιμιογραφικὴ ἐξόρμηση τοῦ Παλαμᾶ, ἀναπτύσσεται στὴν ἐλληνικὴ πεζογραφία ἓνα φαινόμενο ἐναλλαγῆς κειμένων εἴτε ὑπερβολικὰ ἐκτεταμένων καὶ συστηματικῶν εἴτε ὑπερβολικὰ συνοπτικῶν καὶ ἐπικαιρικῶν γιὰ νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε δοκίμια. Ἐπιπλέον, ἡ πολιτικὴ ἢ πνευματικὴ ἔνταξη τῶν συγγραφέων τους εἶναι ἡ αἰτία μιᾶς μονόπλευρης ἐκ μέρους τους θέασης τῶν πραγμάτων, ἐντελῶς ἀσυμβίβαστης πρὸς τὴν κατὰ κανόνα ἀνένταχτη εὐρύτητα καὶ ἄνεση ποὺ παραδοσιακὰ ἐκφράζεται στὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου. Ἔτσι, τὸ φαινόμενο αὐτὸ μᾶς δίνει, ἀπὸ τὴ μία πλευρά, μιὰ κριτικὴ μονογραφία (ἂν ὄχι πραγματεία) ὑπὸ μορφή βιβλίου μὲ τίτλο

99. Τώρα, ὅπου καὶ στὴν σημ. 97, τόμ. Γ': «Τὰ Λογοτεχνικά».

100. "Ο.π., σελ. 185.

101. Βλ. τὴν ἔκθεσιν, ἀπὸ τὸν Φ. Πολίτη, τῆς ἱστορίας τοῦ *χρονογραφήματος*, ὡς διακριτοῦ ἐλάσσονος εἶδους, («Τὸ *χρονογράφημα*» (1915, ἀρχικὰ σὲ συνέχειες στὴν ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*), ὅ.π., σελ. 12-30. Ἀπὸ τίς ἐκφράσεις τοῦ Φ. Πολίτη μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνασυνθέσῃ σχεδὸν ἓναν ὁρισμὸ τοῦ *χρονογραφήματος*: «Εἶδος ἱστορικῆς ἐπισκοπῆς τῶν γεγονότων τοῦ μηνός. [...] μία περιλήψις τῶν κυριοτέρων συμβάντων, ὄχι μὲ σοβαρὰν ἱστορικὴν μορφήν, ἀλλὰ μᾶλλον δι' ἀφηγήσεως παρασημαντικῶν ἐπεισοδίων. [...] ἀνεκδοτολογία. [...] ἐπισκοπεῖ καὶ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς κοινωνικῆς, οὕτως εἰπεῖν, ἀπόψεώς της. [...] Τὸ ἀναγνωστικὸν τῶν κοινῶν [δηλ. τῶν περιοδικῶν, ὅπου δημοσιεύονταν *χρονογραφήματα*] ἀποτελεῖτο κυρίως ἀπὸ γυναῖκας, ποὺ ἦτο φυσικὸν νὰ βαρύνονται τὴν μονότονον εἰδησεογραφίαν τῶν ἐφημερίδων, ἡ ὁποία ἀπερρόφα τὸν ἐλεύθερον χρόνον τῶν ἀνδρῶν! [...] Ἔτσι, καὶ ὁ εἰρωνικὸς τόνος τῶν *χρονογραφημάτων* [...] ἔπρεπε νὰ ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν γυναικεῖαν ἀντίληψιν». Τὴν ἀντίληψιν ὁμοῦς τοῦ Φ. Πολίτη γιὰ τὸ *χρονογράφημα* ὡς εἶδος ἀπευθυνόμενον «κυρίως» σὲ γυναῖκες ἀναγνωστικὸ κοινόν, θὰ χρειαστῇ νὰ τὴν ξαναθυμηθοῦμε στὸ ἐπόμενο τμῆμα τῆς μελέτης μας, κάνοντας λόγον γιὰ τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ, ποὺ ὁ συγγραφέας του ρητὰ τὸ ἀπευθύνει πρὸς ἄνδρες ἀναγνώστες, πρβλ. π.χ. *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, σελ. 40: «Ἀγαπᾶτε μιὰ γυναῖκα. [...] εἶναι δύσκολο, ἂν εἴστε τυχὸν ξυπνος ἄνθρωπος [δηλ. ἄνδρας!] νὰ ἐρωτευθεῖτε μιὰ γυναῖκα κουτῇ».

Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη (1923) καὶ μὲ μοναδικὸ ἀντικείμενο τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ,¹⁰² ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τὰ διδακτικά, πολεμικά, καί, πάντως, ἰδεολογικῶς στρατευμένα ἄρθρα τοῦ Κώστα Βάρναλη, γραμμένα ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 καὶ ἐξῆς καὶ συγκεντρωτικὰ δημοσιευμένα ἀργότερα ὑπὸ τὸν τίτλο *Αἰσθητικά - Κριτικά - Σολωμικά*.¹⁰³ Σύμφωνα μὲ σημείωση τοῦ ἴδιου τοῦ Βάρναλη γιὰ τὰ κείμενα ποὺ περιέλαβε στὰ *Αἰσθητικά*, «ὡς σειρὰ τῶν αἰσθητικῶν αὐτῶν ἄρθρων (τὰ περισσότερα) δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα *Πρωία* ἐπὶ *Διχτατορίας*»¹⁰⁴ (δηλ. ἐπὶ δικτατορίας Μεταξᾶ). Τὰ ἄρθρα τῶν *Αἰσθητικῶν* δίνουν σήμερα τὴν ἐντύπωση μᾶλλον καταγεγραμμένων παραδόσεων γραμματολογίας σε ἓνα «ἀνοιχτὸ πανεπιστήμιον» γιὰ τὸ πλατὺ κοινό, παρὰ δοκιμίων.¹⁰⁵ Τὰ ἄρθρα, πάλι, ποὺ ἔχουν περιληφθεῖ στὰ *Κριτικά*, ἂν τὰ δοῦμε ἓνα πρὸς ἓνα, εἶναι πολὺ ἐπικαιρικά, μ' ἄλλα λόγια ὑπερβολικὰ προσδεδεμένα στὶς περιστάσεις τὶς σχετικές μὲ τὸ ἐρέθισμα ποὺ τὰ προκάλεσε· κι ἂν τὰ δοῦμε ὅλα μαζὶ, εἶναι περισσότερο σὰν μίᾳ ἐρασιτεχνικῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ ἄρα, μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, κατ' ἀνάγκην πιὸ συγκεφαλαιωτικὴ ἀπ' ὅτι τὸ χαλαρό, ἐπιλεκτικὸ καὶ περιπατητικὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου. Τέλος, τὰ *Σολωμικά* τοῦ Βάρναλη (ἰδίως ἡ ἀποκαλούμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο «μαχητικὴ μελέτη») ¹⁰⁶ τοῦ μὲ τίτλο «Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσικὴ») τηροῦν μίᾳ ὑπερβολικᾷ στενῇ στόχευση ἐναντίον τῆς μονογραφίας τοῦ Ἀποστολάκη ποὺ προαναφέραμε, τῆς ὁποίας καὶ ἀποτελοῦν ἀνασκευὴ ἀπὸ ἀριστερὴ ὀπτική. Παρὰ τὸ ὅτι τὰ κείμενα τόσο τοῦ Ἀποστολάκη ὅσο καὶ τοῦ Βάρναλη κατέχουν ὁπωσδήποτε υπολογίσιμη θέση στὴν παράδοση τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς, ὥστόσο οὔτε παρουσιάστηκαν οὔτε προσελήφθησαν ποτὲ ὡς δοκίμια.

Ὡς δοκίμια ἔχουν ὅμως προσληφθεῖ ἀπὸ ὀρισμένους μελετητὲς κάποια ἀπὸ τὰ κριτικὰ κείμενα τοῦ Τέλλου Ἀγρα, ἰδίως ἐκεῖνα τὰ «κοιμᾶτια [που] ἀναφέρονται σὲ θέματα ἀ π ρ ὅ σ ω π α κι ἐκφράζουν τὶς θεωρητικὲς του

102. Εἶναι φανερό πὺς καμιὰ σχέση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μεταξὺ μιᾶς κριτικῆς μονογραφίας 272 σελίδων καὶ τοῦ δοκιμίου — καὶ οὔτε ποτὲ θεωρήθηκε πὺς ὑπῆρχε, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα εἴτε ἀπὸ τοὺς κριτικούς του· βλ. π.χ. τὶς ἀναφορὲς τοῦ Φώτου Πολίτη («Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας. Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη», ἀρχικῶς στὴν ἐφημ. *Πολιτεία*, 1.8.1923 καὶ τώρα στὴν *Επιλογὴ κριτικῶν ἄρθρων*, τόμ. Γ' 135-137): «Ἐνα βιβλίον», «λεπτομερὴ κριτικὴν ἀνάλυσιν» (σελ. 135), κ.ἄ.

103. Εἶναι πολὺ ἀτυχὲς τὸ ὅτι ὅλες οἱ χρονολογίες πρώτης δημοσίευσης τῶν κειμένων τοῦ Βάρναλη ἔχουν παραλειφθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ «Κέδρου» (Ἀθήνα 1957-58).

104. *Ὁ.π.*, σελ. 9, Ἀθήνα 1958.

105. Βλ. π.χ. τὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου κειμένου τῶν *Αἰσθητικῶν*, μὲ τίτλο «Τί εἶναι αἰσθητικὴ;» (τίτλος ποὺ θὰ ἦταν μᾶλλον ἀκατάλληλος γιὰ ἓνα δοκίμιο): «Μᾶς ρωτᾶνε τί πρᾶμα εἶναι ἡ Αἰσθητικὴ καὶ τί δουλειὰ κάνει. Καὶ μὲ τὸ δίκιο τους ρωτᾶνε. [...]».

106. Σημείωση τοῦ συγγραφέα, *Σολωμικά*, σελ. 7, Ἀθήνα 1957.

ἀπόψεις γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωή, γιὰ τὴν ποίηση, τὴν πεζογραφία καὶ τὴν κριτική, γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴν παιδεία καὶ ὅ,τι ἄλλο ἐγράφε γιὰ θέματα γενικά καὶ εἰδικά [...].¹⁰⁷ Εἶναι ἀλήθεια πῶς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ κείμενα τῶν τριῶν πρώτων τόμων (Α'-Γ') τῶν *Κριτικῶν*, ὅπου συγκεντρώνονται κείμενα τοῦ Ἄγρα γιὰ συγκεκριμένους λογοτέχνες, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Δ' τόμου ὁ ἴδιος ὁ Ἄγρας τὰ ἐνέτασσε (ἀπὸ τὸ 1919 ἕως τὸ 1926-27) σὲ ξεχωριστή, 'προγραμματική' κατηγορία-σειρά μὲ τὸν τίτλο «Αἰσθητικὲς ἀπόπειρες»,¹⁰⁸ κάτι ποὺ ὑποσημαίνει ἴσως, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὴ γνώση τῶν δοκιμίων τοῦ Ροε ἀπὸ τὸν Ἄγρα,¹⁰⁹ μιὰν αἰσθητὴν δοκιμιακοῦ προσανατολισμοῦ, ὅσο καὶ ἂν, σημασιολογικά, ὁ ὅρος «ἀπόπειρες» παραδοσιακὰ διακρίνεται ἀπὸ τὸν ὅρο «δοκίμια», ποὺ ὁ ἱδρυτὴς τοῦ εἴδους, Montaigne, εἶχε μᾶλλον ἐπιλέξει μὲ τὴν ἔννοια «ἐμπειρίες», «πειραματισμοί». ¹¹⁰ Γεγονὸς ὅμως παραμένει ὅτι «δοκίμια» δὲν ὀνόμασε ποτὲ τὰ κείμενά του ὁ ἴδιος ὁ Ἄγρας, ἐνῶ γιὰ κάποια χρησιμοποίησε, π.χ., τοὺς ὅρους «σχεδιάσματα», «κριτικὰ ἄρθρα», «σημειώματα», «στοχασμοί», «παρρηρήσεις» καὶ μάλιστα γνώριζε ἐπίσης τὸν ὅρο «δοκίμιο», τὸν ὁποῖο ἐφάρμοζε ὅμως σὲ κείμενα ἄλλων συγγραφέων.¹¹¹ Οὕτε ἡ μορφή καὶ οἱ συνθήκες δημοσίευσης τῶν κειμένων του εἶναι δοκιμιακές. Πράγματι, ἐνῶ τὰ πιὸ θεωρητικὰ ἀπὸ αὐτὰ δίνουν μᾶλλον τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἀπρόσωπης, ἐλευθέρης καὶ ἐρασιτεχνικῆς γραμματολογίας ἢ καὶ Αἰσθητικῆς γιὰ τὸ πλατὺ καὶ ἀνεπίδευτο κοινό, ὅσον ἀφορᾷ τὰ «Αἰσθητικὰ καὶ Γραμματολογικὰ» του (κατηγορία σχηματισμένη ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς ἐκδόσης) φαίνεται νὰ ἰσχύει ἡ ἐκτίμηση ποὺ χωρίτερα προτείναμε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ γιὰ τὰ *Κριτικά* τοῦ Βάρναλη

107. Κ. Στεργιόπουλος, στὴν φιλολογικὰ φροντισμένη ἐκδόσὴ τοῦ τῶν *Κριτικῶν* τοῦ Τέλλου Ἄγρα, τόμ. Δ', Σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ, σελ. 469 (ἡ ἔμφση εἶναι τοῦ ἐπιμελητῆ). Βλ. ἐπίσης στὸ ἴδιο, π.χ. σελ. 492: «Τὸ λαμπρὸ τοῦτο δοκίμιο», γιὰ τὸ «Nihil ... minor [sic] in litteris» τοῦ Ἄγρα (1943), σελ. 235-244 τοῦ ἰδίου τόμου· ὁ.π., σελ. 495: «τὸ δοκίμιο τοῦτο», γιὰ τὸ κείμενο ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἄγρας εἶχε ὀνομάσει «Μίμησις. Πέντε ἄρθρα τοῦ κ. Τέλλου Ἄγρα» (γρ. 1943), σελ. 245-260 τοῦ ἰδίου τόμου· ἢ, ἀκόμη, τὸν ὁμαδοποιητὸν ὑπότιτλο τοῦ ἐπιμελητῆ γιὰ τὰ κείμενα τῶν σελ. 113-231 τοῦ Δ' τόμου, σελ. 111: «Τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ ἄλλα δοκίμια καὶ ἄρθρα». Πιὸ χρήσιμη θὰ ἦταν βέβαια μιὰ εἰδολογικὴ ἔνδειξη (καὶ, ἄρα, ἀνάλογη ὁμαδοποίηση, παράλληλα μὲ τὴ θεματική, ποὺ προκρίθηκε;) γιὰ τὰ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα: ποιά δηλ. εἶναι ἄραγε «δοκίμια» καὶ ποιά «ἄρθρα» γιὰ τὸν μελετητὴ, καὶ τί εἶναι τὰ ὑπόλοιπα κείμενα;

108. «Ο.π., τόμ. Δ', σελ. 291 (ὡς τίτλος κειμένου τοῦ Ἄγρα, μὲ ὑπότιτλο «Ἀπόσπασμα»), 33 (σημ. τοῦ Ἄγρα), καὶ 474, 480, 502-3 (σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ).

109. Βλ. Ἄγρα *Κριτικά*, τόμ. Δ', σελ. 94, 121, 188-9.

110. Πρβλ. Εἰσαγωγή τοῦ Jean Plattard στὴν ἐκδόσὴ τοῦ τῶν δοκιμίων τοῦ Montaigne, *Essais, Livre Premier*, σελ. xv: «le titre d'Essais (c'est-à-dire *expériences*, et non *tentatives*) [...]».

111. «Οπου καὶ στὴν σημ. 109.

— «πολύ ἐπικαιρικά, μ' ἄλλα λόγια ὑπερβολικά προσδεδεμένα στὶς περιστάσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὸ ἐρέθισμα ποὺ τὰ προκάλεσε». Πράγματι, σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ λιγότερο «ἀπρόσωπα» κείμενα τοῦ Ἄγρα ὑπάρχουν ὑπερβολικά συγκεκριμένες ἀναφορὲς σὲ ζῶντα πρόσωπα καὶ σὲ γραφόμενα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας διαλέγεται ἢ καὶ διαφωνεῖ μέσω τῶν δικῶν του κειμένων, συχνὰ ὑπερασπίζοντας, ἐμμέσως ἢ ρητῶς, τὴ δική του ἀντίληψη περὶ ποιήσεως καὶ ποιητικῆς. Αὐτὰ δὲν συγκαταλέγονται βέβαια μεταξὺ τῶν τυπικῶν γνωρισμάτων τῆς δοκιμιογραφίας, ποὺ οὔτε ἀπρόσωπη μπορεῖ νὰ εἶναι (ὡς αὐτοπροσωπογραφία τοῦ λογοτεχνικοῦ «ἐγώ», δηλαδὴ τοῦ προσωπεῖου τοῦ συγγραφέα) ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐπικαιρικὴ· ἀνήκουν ὅμως εὐρύτερα στὶς διαφορὲς ἐκφάνσεις τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς.

Συμπερασματικά, στὸ Β' τοῦτο μέρος τῆς μελέτης μας, παρατηρήσαμε μία παραμέληση τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους τοῦ δοκιμίου τόσο ἐκ μέρους τῶν νεοελλήνων λογοτεχνῶν ὅσο καὶ ἐκ μέρους τῆς φιλολογίας διεθνῶς. Πολλοὶ μὲν ἀπὸ τοὺς λογοτέχνες εἶδαμε νὰ χαρακτηρίζουν ὡς δοκίμια κείμενα ποὺ, φιλολογικὰ κρινόμενα, δὲν ἀποτελοῦν δοκίμια. Τὴν πρακτικὴ αὐτὴ τὴν ἀποδώσαμε, γιὰ τὶς περιπτώσεις παλαιότερων νεοελλήνων συγγραφέων, στὴν σημασιολογικὴ ἀστάθεια τοῦ ὅρου «δοκίμιο», ἐνῶ γιὰ κάποιους νεότερους, σὲ μία τάση κολακευτικῆς αὐτοεξύψωσης. Ἐκ μέρους δὲ πολλῶν μελετητῶν εἶδαμε μία δυσνόητη ἐπιμονὴ εἶτε νὰ ἀνακαλύπτονται δοκίμια ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπάρχουν εἶτε νὰ χαρακτηρίζεται δοκίμιο κάθε πεζογράφημα ποὺ δὲν ἐντάσσεται εὐκόλα σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ πρὶν γνωστὰ μείζονα εἶδη (π.χ. μυθιστόρημα;). Ὅμως ἡ προσεκτικὴ μελέτη μιᾶς ἐπιλογῆς ἀπὸ ἔργα στοχαστικῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας μᾶς ἔδειξε ὅτι δοκίμιο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλῶς «ὅ,τι δὲν εἶναι μυθιστόρημα», δηλ. κάθε κείμενο non-fiction. Κρατοῦμε ἐπίσης κυρίως γιὰ τὸ ἐπόμενο τμῆμα τῆς μελέτης μας τὴ διαπίστωση ὅτι «δοκίμιο» παραδοσιακὰ (δηλ. μὲ βάση τὴν ἱστορικὴ παράδοση τοῦ εἶδους) δὲν σημαίνει «ἀπόπειρα», ἀλλὰ «ἐμπειρία», «πειραματισμός».

Στὴν περίοδο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ποὺ ἐξετάσαμε, ἔναντι διαφόρων, περιστασιακῶν καὶ ἀκανόνιστων, προσεγγίσεων ὀρισμένων πεζογράφων πρὸς τὸ εἶδος τοῦ δοκιμίου, ὁ Παλαμᾶς ἀναδεικνύεται ὡς ὁ πλέον αὐτοσυνεῖδητος, συνεπὴς καὶ ἐνήμερος δοκιμιογράφος, λόγῳ καὶ τῆς εὐρύτατης οἰκείωσής του μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ τοῦ δοκιμιακοῦ ὅφους πολλῶν ἀπὸ τὰ αὐτοπαρατηρητικὰ πεζὰ του κείμενα. Ἡ περίοδος αὐτὴ μπορεῖ, ἐπομένως, νὰ θεωρηθεῖ ὡς περίοδος προετοιμασίας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ νεοελληνικὴ δοκιμιογραφία.

Στὸ ἐπόμενο (Γ') τμῆμα αὐτῆς μας τῆς μελέτης, θὰ παρουσιάσουμε τὴν περίοδο ἀνθesis τοῦ νεοελληνικοῦ δοκιμίου, ὅπως τὸ «ἐπανανεκάλυψε» καὶ τὸ ἀξιοποίησε ἡ λογοτεχνικὴ «γενιὰ τοῦ '30».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Στὴ Βιβλιογραφία αὐτὴ δίνονται μόνο ὅσα ἔργα χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ Β' μέρους τῆς μελέτης μας. Γιὰ ἄλλα θεωρητικὰ ἔργα, καθὼς καὶ γιὰ συλλογὲς δοκιμῶν ἄλλων εὐρωπαίων δοκιμογράφων, βλ. τὴ Βιβλιογραφία στὶς σελ. 694-5 τοῦ Α' μέρους, τὴν πλήρη παραπομπὴ στὸ ὁποῖο βλ. ἐδῶ παραπάνω, σημ. 1.]

Ἄγρας, Τέλλος, *Κριτικά*, 4 τόμοι. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια: Κώστας Στεργιόπουλος. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1980-1995.

Ἀνεστόπουλος, Ἀγγελος Κ., *Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν 1903-1908 καὶ ἡ συμβολὴ τῶν κατοίκων εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1965.

Ἀποστολάκης, Γιάννης Μ., *Ἡ Ποίηση στὴ Ζωὴ μας*. Ἑστία, Ἀθήνα 2^η χ.χ. [1923].

Auer, Annemarie, *Die kritischen Wälder. Ein Essay über den Essay*. Mitteldeutscher Verlag, Halle (Saale) 1974.

Βάρναλης, Κώστας, *Αἰσθητικά—Κριτικά—Σολωμικά*. Κέδρος, Ἀθήνα 1957-8.

Beaton, Roderick, *Ἀλυσικὴ καὶ στοχαστικὴ πεζογραφία*. *Τὸ Βῆμα* 7 Μαρτίου 1933:Β6.

Βελουδῆς, Γιώργος, *Διονυσίου Σολωμοῦ «Στοχασμοὶ» στοὺς «Ἐλευθεροὺς Πολιορκισμένους»*. Ἰταλικὸ κείμενο, μετάφραση, εἰσαγωγή, σχόλια. Περίπλους, Ἀθήνα 1997.

Βηλαράς, Γιάννης, *Ἡ Ρομέηκη Γλῶσσα*. Κέρκυρα 1814.

Berger, Bruno, *Der Essay. Form und Geschichte*. Francke Verlag, Βέρνη 1964.

Βράιλας Ἀρμένης, Πέτρος, *Περὶ Πρώτων Ἰδεῶν καὶ Ἀρχῶν Δοκίμων*. Κέρκυρα 1851.

Γιαννόπουλος, Περικλῆς, Ἀπαντα. Ἐπιμ. Δ. Λαζογιώργος, Ἀθήνα 1963.

Δημαράς Κ. Θ., *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1982.

—, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας — Ἀπὸ τὶς πρώτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας*. Ἰκαρος, Ἀθήνα 2^η 1956 (1948).

—, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1977.

—, *«Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΑ'.* Ἑκδοτικὴ, Ἀθήνα 1975, σελ. 328-359.

Diels, Hermann, καὶ Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 3 τόμοι. Weidmann, Ζυρίχη-Hildesheim 1984-85.

Δραγούμης, Ἴων, *Μαρτύρων καὶ ἡρώων αἶμα*. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1971 (1907).

—, *Ὅσοι ζωντανοί*. Ἱστορικὴ Ἑρευνα, Ἀθήνα χ. χ. (1911).

—, *Σαμοθράκη — Τὸ νησί. Νέα Ζωή*, Ἀλεξάνδρεια 1926 (1909).

Δρακόπουλος, Δ. καὶ Γ. Γ. Ρώμας, *Τὸ Δοκίμιο. Ἡ ἱστορία του - Ἡ αὐτονομία του - Ἡ διδακτικὴ του προσέγγιση*. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 3^η 1990.

Θεοτοκᾶς, Γιώργος (ᾠ.Ορέστης Διγενής), *Ἐλεύθερο Πνεῦμα. Δοκίμιο*. Ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1973 (1929).

Gide, André, *Oeuvres Complètes*. Ἐπιμ. L. Martin-Chauffier. Gallimard, Παρίσι 1933-39.

Hartman, Geoffrey H., *Minor Prophecies. The Literary Essay in the Culture Wars*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1991.

- Καταρτζής, Δημήτριος, *Δοκίμια*. Έπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς. Έρμῆς, Ἀθήνα 1974.
- Καψάλης, Διονύσης, έπιμ., *Έλληνες δοκιμογράφοι*. Βιβλιογραφικές Προτάσεις Έθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου, ἀριθ. 64, Ἀθήνα χ.χ.
- Κοραῖς, Ἀδαμάντιος, Ἀπαντα. Έπιμ. Γ. Βαλέτας. 2 τόμοι. Δωρικός, Ἀθήνα 1964.
- , *Ἀτακτα*, Τόμ. 2, Παρίσι 1829.
- , *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Έλληνες συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του*. Εἰσαγωγή Κ. Θ. Δημαρᾶ, τόμ. 1. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1984.
- Μαστροδημήτρης, Παναγιώτης Δ., Ἀνάλεκτα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Νεφέλη, Ἀθήνα 1995.
- , *Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία*. Δόμος, Ἀθήνα 1996.
- , *Πρόλογοι Νεοελληνικῶν Μυθιστορημάτων (1830-1930)*. Δόμος, Ἀθήνα 1992 (καὶ φωτοανατύπ.: 1998).
- Μελᾶς Σπύρος, διευθ., *Έλληνικὴ Δημιουργία* (ιδίως τόμ. Α' [1948] καὶ Ι' [1952]). Παπαδήμας, Ἀθήνα.
- , διευθ., *Ιδέα*, 3 τόμοι. Σαλίβερος, Ἀθήνα 1933-4.
- , *Τέχνη καὶ Ζωή. Δοκίμια*. Πήγασος, Ἀθήνα 1944.
- Μοισιδάξ, Ἰώσηπος, Ἀπολογία. Μέρος Πρώτον. Έπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου. Έρμῆς, Ἀθήνα 1992.
- Montaigne, Michel de, *Essais*, Βιβλία I-III. Έπιμ. Jean Plattard. Les Belles Lettres, Παρίσι 1946-8.
- Νάκας, Θανάσης, Ὁ Montaigne καὶ τὸ δοκίμιο. (Ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἐποχὴ, οἱ ιδέες, τὸ εἶδος.) Κάλβος, Ἀθήνα 1981.
- Παλαμᾶς, Κωστῆς, Ἀπαντα, τόμ. 1-17. Μπίρης, Ἀθήνα χ.χ.-1984.
- Πάλλης, Ἀλέξανδρος, Μπρουσός. Έπιμ. Έμμ. Ι. Μοσχονᾶς. Έρμῆς, Ἀθήνα 1975.
- Παπανουτσός, Εὐάγγελος Π., «Τὸ δοκίμιο», *Τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας*. Έκδ. Φιλιππότη, Ἀθήνα 1981, σελ. 128-133.
- Πετρόπουλος, Κωνσταντῖνος Ν., *Ερμηνευτικὲς ἀναλύσεις νεοελληνικῶν κειμένων, Β' Μέρος: Δοκίμιο*. Πατάκης, Ἀθήνα 1983.
- Πετρόπουλος, Νικόλαος Κ., *The Poet As Essayist: The Case of Seferis' Δοκιμές*, [disser-]. Πανεπιστήμιο Ὁξφόρδης, 1996.
- , «Τὸ δοκίμιο ὡς λογοτεχνικὸ εἶδος. Α'. Τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρισμοῦ. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα καὶ ἀνάπτυξη στὴ δυτικὴ Εὐρώπη», *Νέα Έστία*, τόμ. 143ος, τεύχ. 1701 (15 Μαΐου 1998), Ἀθήνα.
- Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*. Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1978.
- Πολίτης, Φῶτος, *Επιλογὴ κριτικῶν ἄρθρων*. Έπιμ. Ν. Πολίτης, 4 τόμοι. Ἰκxρος 1983 (τόμ. 1-3), Ἰδρυμα Κ. καὶ Ἐλ. Οὐράνη 1991 (τόμ. «Κοινωνικά»), Ἀθήνα.
- Πολίτου-Μαρχαρινού, Ἐλένη, «Ὁ Κ. Παλαμᾶς θεωρητικὸς τῆς ποίησης», *Σύγκριση*, τεύχ. 4 (Ἰούνιος 1992). Κώδικας, Θεσσαλονίκη, σελ. 33-52.
- Πολυλάς, [Γάκωβος], Ἀπαντα τὰ λογοτεχνικά καὶ κριτικά. Έπιμ. Γ. Βαλέτας. Νίκας, Ἀθήνα 1959.
- Ροῖδης, Έμμανουήλ, Ἀπαντα, Έπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου, 5 τόμοι. Έρμῆς, Ἀθήνα 1978.
- , *Σκαλαθύρματα*. Έπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου. Έρμῆς, Ἀθήνα, 1986.
- Roloff, Hans-Gerhart κ.κ., έπιμ., *Jahrbuch für Internationale Germanistik*, τεύχ. i-ii

(1975), i-ii (1976), i-ii (1977), i-ii (1978). «Rahmenthema VIII: Der Dichter als Essayist und Journalist».

Screech, M. A., Introduction, σελ. xiii-xlvi, στὸ *The Complete Essays of Michel de Montaigne*. Transl. M. A. Screech. The Penguin Press, Λονδίνο 1991.

Σιγοῦρος, Μαρίνος, Προλεγόμενα, στὰ Σολωμοῦ Ἄπαντα. Ποιήματα καὶ πεζά. Ὁργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Ἀθήνα 1957, σελ. 9-194.

Σικελιανός, Ἀγγελος, Πεζὸς λόγος. 5 τόμοι. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1978-1985.

Σικελιανός, Ἀγγελος, Λυρικός βίος. 6 τόμοι. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1965-9.

Σολωμός, Διονύσιος, Αὐτόγραφα ἔργα. Ἐπιμ. Α. Πολίτης. 2 τόμοι. Θεσσαλονίκη 1964.

—, Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος [sic]. Ἐπιμ. Α. Πολίτης. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1983 (1944).

—, Ποιήματα καὶ πεζά. Ἐπιμ. Σ. Ἀλεξίου. Στιγμή, Ἀθήνα 1994.

Φιλῆμων, Ἰωάννης, Δοκίμιον Ἱστορικὸν Περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Εἰκονογραφημένον διὰ δεκαεπτὰ πινάκων τοῦ Louis Dupré. Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Γράφια Α.Ε., Ἐν Ἀθήναις 1971 (1834).

Ψυχάρης, Γιάννης, Τὸ Ταξίδι μου. Ἐπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου. Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1971 (1888).

Ψυχάρης, Γιάννης, Τὸ Φιλί. Εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας. Πόλις, Ἀθήνα 1996.